

ELITE IN DRENTHE? EEN ANALYSE VAN TWAALF OPMERKELIJKE DRENTSE GRAF-INVENTARISSEN UIT DE VROEGE EN HET BEGIN VAN DE MIDDEN-IJZERTIJD

M.J.M. DE WIT

Groninger Instituut voor Archeologie, Groningen, Netherlands

ABSTRACT: The paper deals with the chronology of the late Hallstatt-early LaTène period, and with the dating of a number of rich Iron Age graves in Drenthe. These graves contain imported metal objects, date to a relatively short period during Ha D and La T A, and seem to represent local elite; whose source of wealth may have been iron production.

KEYWORDS: Central Europe, Iron Age, chronology, Heuneburg, Netherlands, Drenthe, graves, trade, wealth, elite.

1. INLEIDING

Tussen ca. 1850 en 1950 werd in de provincie Drenthe een aantal opzienbarende vondsten gedaan, afkomstig uit graven uit de voor-Romeinse ijzertijd. Deze hadden een andere positie dan de overige graven die uit deze periode bekend zijn. De voorwerpen uit deze kleine groep graven die niet alle van inheemse makelij zijn, getuigen dat de overledenen een aanzienlijke sociale positie moeten hebben gehad. De graven in kwestie zijn die van 'Havelterberg', Darp, Anloo, Meppen, Balloo, Gasteren 1949/50, Rolde 'Klaassteen' en Wijster 'de Emelang' (fig. 1). Daarnaast verdient een bijzondere urn uit Borger de aandacht en zullen enkele slecht gedocumenteerde, maar kennelijk eveneens 'rijke' grafvondsten behandeld worden die al ver voor 1850 werden ontdekt. Het bijzondere aan deze vondsten is het feit dat zij een afspiegeling zijn van een korte bloeiperiode in Drenthe tijdens de vroege en het begin van de midden-ijzertijd. De graven, die in de late Hallstatt(Ha)-periode en het begin van de LaTène(LT)-tijd kunnen worden geplaatst, bevatten namelijk veel en waardevolle grafgoederen. Omdat deze opleving maar van korte duur is, kan worden afgevraagd of hiervoor een speciale oorzaak aan te wijzen is. De doelstelling van deze publicatie is om aan de hand van de meest recente literatuur een beeld te geven van de datering en de oorsprong van de vondsten uit de graven. Door de Drentse graven vervolgens te vergelijken met naburige rijke graven in het binnen- en buitenland kan iets gezegd worden over de sociale positie.

Dit artikel begint meteen met een paragraaf over de chronologie van de ijzertijd in Europa. Daarna worden de voorwerpen uit de graven afzonderlijk behandeld waarbij wordt gekeken naar de vindplaats, de vondstomstandigheden, de overige voorwerpen die in de graven zijn aangetroffen en eventuele parallellen, datering en plaats van herkomst. Vervolgens wordt een overzicht gegeven van de stand van kennis betreffende

Noord-Nederland in de eerste helft van de ijzertijd, waarbij gelet wordt op de manieren waarop sociale differentiatie kan worden aangetroffen in de archeologische contexten uit deze periode. Daarnaast wordt de situatie in de naburige gebieden besproken.

2. DE IJZERTIJDCHRONOLOGIE VAN DE HALLSTATT- EN LATÈNEPERIODEN

2.1. Inleiding

De discussie over de relatieve en de absolute chronologie van de eerste helft van de ijzertijd, de perioden Ha C, Ha D en La T A, is een omstreken onderwerp. Toch is het voor deze publicatie van belang dat er duidelijkheid omtrent deze tijdsindeling wordt geschapen, aangezien de twaalf vondstcomplexen die in dit werk centraal staan gedateerd moeten worden en ingepast in een Noord-Nederlandse chronologie die deels gebaseerd is op een gecalibreerde ¹⁴C-chronologie en deels op contacten met de Noord-Alpiene ijzertijdchronologie. Het is nodig om de controversiële punten in de chronologie van deze periode in het Noord-Alpiene gebied langs te gaan en te zien wat op het moment de gangbare meningen zijn en in welke richtingen eventuele oplossingen te zoeken zijn. Hierbij zijn twee onderwerpen van belang: de tegenspraak die nog steeds aanwezig is tussen chronologieën die gebaseerd zijn op Ha D- en La T A-grafvondsten en de chronologie volgens de stratigrafie van de Heuneburg, gekoppeld aan argumenten die ontleend zijn aan zogenaamde Griekse contacten.

2.2. De relatieve chronologie van de vroege en het begin van de midden-ijzertijd in het Noord-Alpiene gebied.

Reinecke deelde de Hallstattperiode in vier fasen in, die later Ha A t/m D zouden worden genoemd (bondig

bijeengebracht in Reinecke, 1965). De tweede Hallstattfase, Ha B, werd volgens hem onder andere gekenmerkt door bronzen Gündlingenzwaarden en de fasen drie en vier, Ha C en D, door respectievelijk ijzeren Hallstattwaarden en -dolken. De toewijzing door Reinecke van Gündlingenzwaarden aan Ha B werd door Kimmig (1940) gecorrigeerd, die ze in Ha C plaatste. Kossack (1957) is verantwoordelijk voor de opsplitsing van Ha C in C1 en C2. Dat C2 in feite Ha D1 was, werd voor het eerst door Spindler opgemerkt (1975: p. 44, noot 6) en door hem nader uitgewerkt (1980). Torbrügge (1991) toont deze gelijkstelling nogmaals aan. Hij maakt met de woorden "*die Entlarvung von Ha C2 als Phantomphase*" (1991: p. 224) duidelijk dat de onderverdeling van Ha C in Ha C1 en C2 onjuist is. Hij meent dat Ha C op grond van het materiaal waarmee deze fase is gedefinieerd beter gezien kan worden als een "*Ausstattungsmuster von gesellschaftlicher Relevanz neben anstatt zwischen den beiden Nachbarstufen Ha B spät und Ha D früh*" (1991: p. 227). Volgens Torbrügge bestaat Ha C voornamelijk uit mannengraven, die alle behoren tot een sociale elite en die oorzaak zijn van de afwezigheid van vrouwen-graven en de zogenaamde *Siedlungslücke* tijdens Ha C. Hij is van mening dat het typische Ha C-aardewerk alleen uit graven bekend is en daarom kennelijk speciaal hiervoor vervaardigd is. Verder meent hij in de nederzettingen een ontwikkeling van het Ha B 2/3-aardewerk naar het Ha D-aardewerk te zien. Ook blijken de sieraden zou er van deze continuïteit sprake kunnen zijn. Torbrügge geeft echter zelf al aan dat het tijdsverschil tussen het eind van Ha B3 en het begin van Ha D1 misschien wel erg groot is voor een dergelijke duistere zone. Verder levert Torbrügge forse kritiek op het invoeren van de zogenaamde Gündlingenfase, die voor het eerst door Pare (1987: p. 479) werd voorgesteld. Pare wil een fase onderscheiden tussen Ha B3 en Ha C1 (volgens Kossack), die gekenmerkt wordt door Gündlingenzwaarden. Volgens Torbrügge moet een fase gedefinieerd kunnen worden aan de hand van voor die fase kenmerkende voorwerpen. Bij Pare's Gündlingenfase zou dat echter niet het geval zijn. De overgangszone van Ha B2/3 naar klassiek Ha C1 met zijn ijzeren zwaarden zou alleen een uitloper van Ha B2/3-voorwerpen en het vroegste optreden van Ha C1-voorwerpen, waaronder Gündlingenzwaarden, te zien geven (Torbrügge, 1991: Abb. 34).

Tomedi (1996) laat zien dat ook een genuanceerdere benadering mogelijk is. Hij wijst erop dat het ontbreken van specifiek vrouwelijke grafgraven niet betekent dat er geen Ha C-vrouwengraven bestaan. Deze moeten gezocht worden in de graven met aardewerk. Alleen mannengraven vallen op, door typisch mannelijke grafgraven als zwaarden en wagens. Uit de artikelen van Tomedi (1996), Pare (1991) en Friedrich & Hennig (1995) blijkt dat toch rekening moet worden gehouden met een vroegste Ha-C fase. Het wagengraf van tumulus 8 van Wehringen (zie ook 2.3) speelt een belangrijke rol

Gräben Mauern	Alte Gliederung Perioden	Neue Gliederung Baustadien	Bauphasen
	Mittelalter	1	
		2	
		3	
	Ia	4	-1- -2-
	Ib / 1	5	
	Ib / 2	6	
	Ib / 3	7	
	Ib / 4	8	
	II	9	-1- -2-
	IIa	10	-1- -2-
	IIb	11	-1- -2-
	IVa / 1	12	
	IVa / 2	13	
	IVb / 1	14	
	IVb / 2	15	
	IVb / 3	16	
	IVc	17	-1- -2-
	Va	18	
	Vb	19	
	VI	20	
	VII	21	
	VIII / 1	22	
	VIII / 2	23	
Alte Oberfl.	IX		

Fig. 1a. Overzicht van de perioden en bouwfasen op de Heuneburg (Gersbach, 1989: Abb. 19).

in de discussie. Dit graf bevat, naast een wagen, een Gündlingenzwaard. De wagen is volgens Pare in een andere traditie gemaakt dan die van de overige wagen-graven uit Ha C en D. Deze laatste traditie heeft Zuid-oost-Europese invloeden, terwijl de wagen van Wehringen volgens de urnenveldtraditie is gemaakt.

Zürn (1942) deelde Ha D in twee afzonderlijke delen op, waaraan hij geen termen verbond, maar die hij simpelweg als een vroege en een late periode van Ha D beschouwde. Anders dan Reinecke maakt Zürn bij zijn onderverdeling, die gebaseerd is op grafvondsten in Zuidwest-Duitsland, vooral gebruik van fibulae. De vroege fase van Ha D heeft *Schlangen-* en *Bogenfibeln*, terwijl de late fase door *Pauken-* en *Fusszierfibeln* gekenmerkt wordt. In zijn werk uit 1952, waarin hij wederom Zuidwest-Duitsland als onderzoeksgebied heeft, spreekt hij wel over een "*Zweiteilung der Stufe Reinecke D*", die correspondeert met wat door Schiek in 1956 Ha D1 en Ha D2 werd genoemd. Daarnaast voert hij een fase in van "*nachlebende Ha-inventare*" die ook LT A-elementen kent en die in 1956 wederom door Schiek in zijn niet gepubliceerde dissertatie Ha D3 werd genoemd (Frey, 1972: p. 177, noot 9). Deze mengfase zou volgens Zürn ingevoegd moeten worden tussen zuiver laat-Ha en zuiver LT A en heeft als

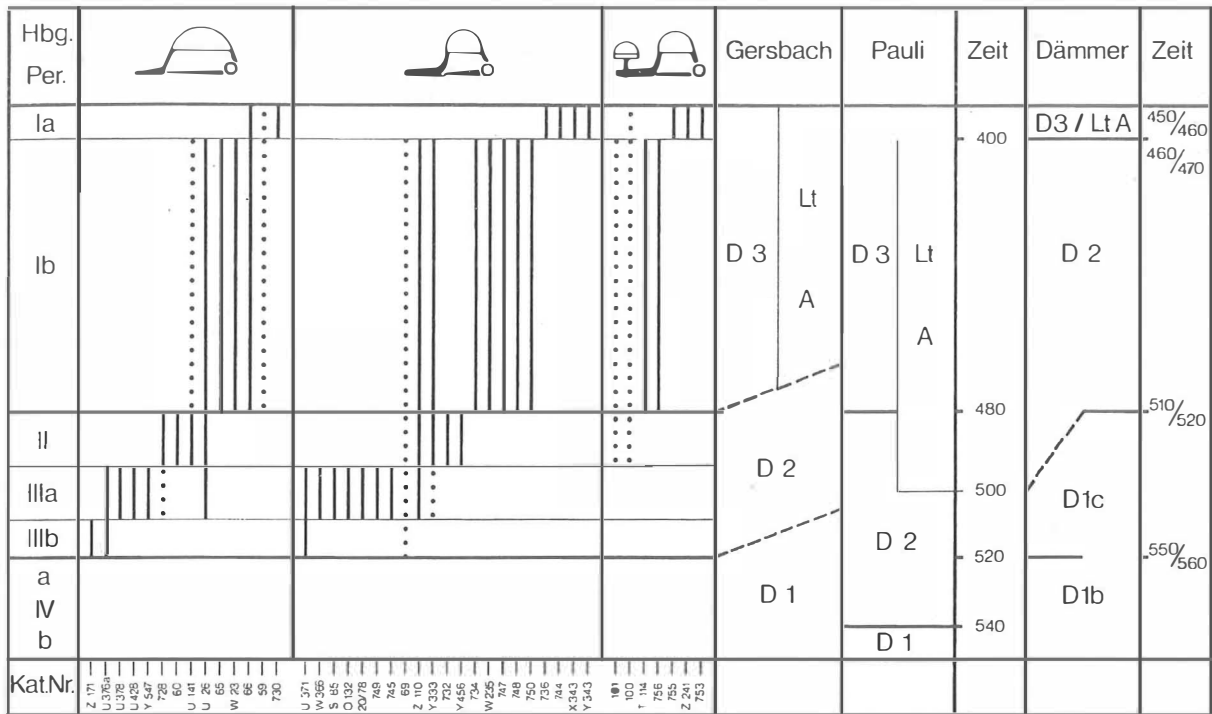

Fig. 1b. Stratigrafie van de belangrijkste fibulatypen en chronologische toewijzing van perioden en bijbehorende absolute dateringen volgens Gersbach, Pauli en Dämmer. In de stratigrafie van de fibulae betekenen getrokken lijnen 'zekere', gestippelde lijnen 'mogelijke' toewijzing aan de betreffende perioden, volgens Gersbach (1981: Abb. 2).

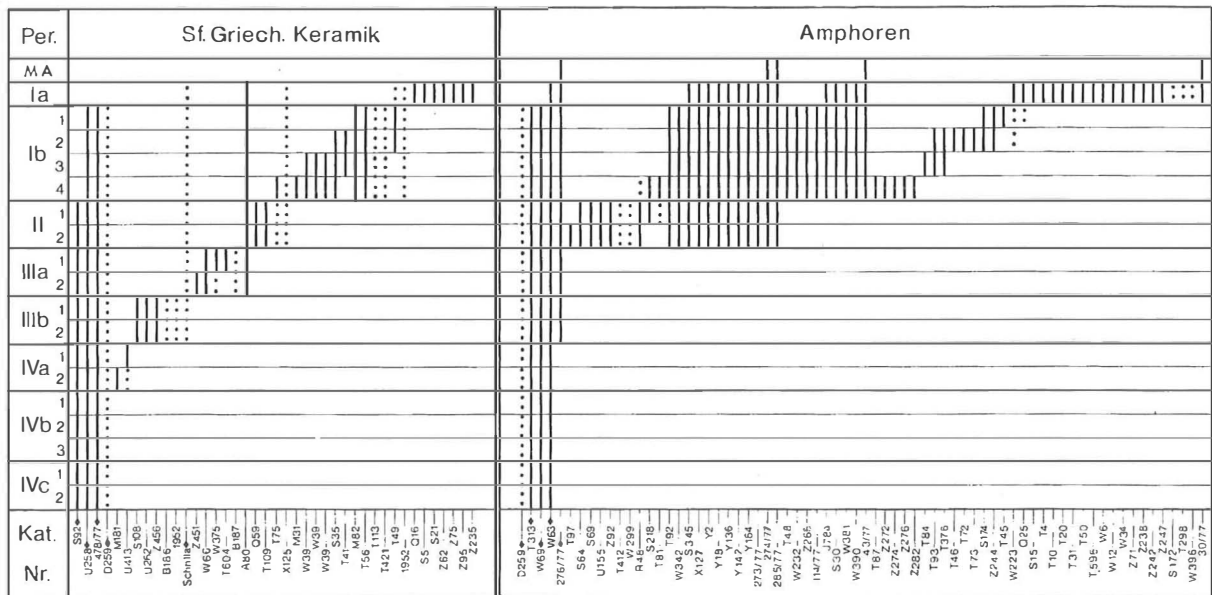

Fig. 1c. Stratigrafie van het Griekse aardewerk op de Heuneburg. Getrokken lijnen betekenen 'zekere', gestippelde lijnen 'mogelijke' toewijzing aan de betreffende perioden, volgens Gersbach (1981: Abb. 2).

kenmerken *Doppelpauken*- en *Fusszierfibeln*. De mengfase heeft tot uitvoerige discussie geleid over de chronologie van de overgang van Ha D naar LT A en heeft de aanzet gegeven voor de aanname dat met name in Zuidwest-Duitsland in die tijd een late vorm van Ha D

voortleefde, terwijl in andere gebieden LT A al voorkwam. Dit argument speelt nog steeds in de Heuneburg-discussie een rol (zie 2.4). Terwijl Zürn zich qua overlap beperkt tot Ha D3 en LT A, gaat Pauli (1972) nog een stapje verder. Deze wil LT A al in Ha D2 laten

beginnen. Deze theorie heeft echter weinig aanhangers gevonden.

Toch is fase Ha D3, in de zin van Zürn's mengfase van laat Ha en LT A, vanaf het begin omstreken geweest en nieuw westudies, waarvan het werk van Parzinger (1986b; 1988) het belangrijkste is, tonen aan dat zo'n fase niet bestaan heeft. De oorzaak van Zürn's vergissing zijn de slecht opgegraven en gedocumenteerde vondsten, waarop hij zijn hypothese baseerde. Wel kan een late fase van Ha D2 worden afgescheiden, die wordt gekenmerkt door *Doppelpauken*- en *Fusszierfibulae* en die Ha D3 genoemd kan worden. In die zin zal de term Ha D3 ook in dit artikel worden gebruikt.

LT werd door Reinecke (1965) opgedeeld in vier stadia: A t/m D. Daarvan kwamen B t/m D overeen met Tischler's vroege, midden- en late LT-fase uit 1885. Op grond van het materiaal dat hij kende uit Noordoost-Beieren en uit de vorstengraven voegde Reinecke een nieuwe fase tussen laat-Ha en Tischler's vroege LT-fase in: LT A. Viollier (1916) splitste LT A in drie fasen: a t/m c. Hij kwam tot deze onderverdeling door de vondsten uit de grote Zwitserse vlakgraven te bestuderen. In navolging van Viollier deelde Jacobstahl (1944) tevens vroeg LT op in afzonderlijke fasen. Hij keek hierbij echter niet naar het soort voorwerpen dat in de graven uit die tijd waren gevonden, maar naar de stijl van deze voorwerpen. Vroeg LT bestaat volgens hem uit een drietal stijlfasen: de vroegste fase is de *Early Style*, de daaropvolgende fase de *Plastic Style* en de laatste fase de *Sword Style*.

De belangrijkste werken betreffende de chronologie van de ijzertijd in Europa, die in de afgelopen jaren verschenen zijn, zijn van de hand van Parzinger. In 1986 publiceerde deze zijn artikel *Zur Späthallstatt- und Frühlatènezeit in Nordwürttemberg*. In dit artikel bekijkt hij een aantal gesloten grafinventarissen in Nordwürttemberg en gaat na of er veranderingen optreden per Ha- en LT-periode. Hierbij kijkt hij voornamelijk naar de fibulatypes en de verdeling hiervan bij mannen en vrouwen. Parzinger komt tot de conclusie dat er geen overlap is van Ha D en LT A in dit gebied en ontkracht hiermee de theorie van Pauli dat er in Zuidwest-Duitsland en Oost-Frankrijk een samengaan is van deze twee perioden. Parzinger toont aan dat ook in Nordwürttemberg LT A volgt op Ha D3. In zijn latere werk *Chronologie der Späthallstatt- und Frühlatène-Zeit* uit 1988, dat nu als een standaardwerk geldt, gaat Parzinger nog een stapje verder. Op grond van dendrodateringen en zuidelijke importen geeft hij voor het gebied tussen de Moezel en de Saave een absolute chronologie. Het werk is gebaseerd op de grondige analyse van de vondsten per regio, resulterend in regionale relatieve chronologieën. In deze chronologieën worden contactvondsten (*Leitformen*) in zogenaamde *Horizonten* geplaatst, waarbij elke *Horizont* zijn eigen *Leitform(en)* heeft. Overigens slaat Parzinger in zijn onderzoek een groot gebied over, namelijk Zuidoost-Duitsland, Oostenrijk en Zwitserland. Deze gebieden

worden in zijn werk wel kort behandeld (1988: pp. 92-109). Uit Parzinger's werkwijze komt naar voren dat typische Hallstattverschijnselen beginnen in het zuidoostelijk Alpiene gebied en zich uitbreiden over gebieden met afwijkende cultuurverschijnselen; *Horizonten* 1 t/m 4 worden derhalve alleen in de Zuidoost-Alpen aangetroffen. Ook moet worden vermeld dat in sommige gebieden LT A eerder begint dan in andere; in tijd overlappen Ha D3 en LT A elkaar, maar niet op lokale schaal.

De chronologie van Parzinger geeft aanknopingspunten met het systeem van Reinecke en Zürn en met de bouwfasen van de Heuneburg (zie 2.4). Terugvertaald in de traditionele termen van Reinecke en Zürn ziet Parzinger's chronologie er tegenwoordig zo uit:

<i>Horizont</i> 5	=	Ha D1a
<i>Horizont</i> 6	=	Ha D1
<i>Horizont</i> 7a	=	Ha D1/Ha D2
<i>Horizont</i> 7b/c	=	Ha D2/Ha D3
<i>Horizont</i> 8a	=	Ha D3
<i>Horizont</i> 8b	=	LT A1
<i>Horizont</i> 9	=	LT A1
<i>Horizont</i> 10	=	LT A2

Parzinger's indeling kan tevens gekoppeld worden aan de chronologie van het gebied van de Hunsrück-Eifelcultuur (HEK). Dit laatste is belangrijk voor deze publicatie, aangezien er duidelijke contacten bestaan tussen Drenthe en dit gebied. Parzinger deelt het gebied van de HEK op in twee delen, namelijk het gebied van de Rijn, Moezel en Lahn (RML) en het meer westelijk gelegen gebied van Hochwald-Nahe (HN).

Hij kijkt wederom naar de bijgaven van een aantal gesloten grafvondstcomplexen en probeert per periode verschillen te traceren, die hij vervolgens projecteert op de *Horizonten*. Interessant is dat in het HEK-gebied de vroegste LT-verschijnselen voorkomen. Parzinger komt tot de volgende indeling:

<i>Horizont</i> 6	=	RML IA1/HN IA1
<i>Horizont</i> 7a	=	RML IA2/HN IA2
<i>Horizont</i> 7b	=	RML IA3/HN IA3
<i>Horizont</i> 7c	=	RML IA3/HN IA3
<i>Horizont</i> 8a	=	RML IB/HN IB
<i>Horizont</i> 8b	=	RML IIA1/HN IIA1
<i>Horizont</i> 9	=	vroege RML IIA2/HN IIA2a
<i>Horizont</i> 10	=	late RML IIA2/HN IIA2b

De grens van *Horizont* 8a en 8b is regionaal verschillend. In het HEK-gebied wordt voornamelijk 8b aangetroffen; *Horizont* 8a is daar zeer zeldzaam. Dat betekent dus: weinig Ha D3, veel (vroeg) LT A.

2.3. De absolute chronologie van de vroege en het begin van de midden-ijzertijd in het Noord-Alpiene gebied

Aankankelijk werd de absolute chronologie van de ijzertijd volledig gebaseerd op contactvondsten. In de afgelopen jaren zijn er echter een aantal dendrochronologische dateringen gedaan, die voor een groot

deel van de ijzertijd absolute dateringen geven. Müller-Karpe (1959) stelt Ha C op basis van Italiaanse contacten gelijk met de Oriëntaliserende fase in Griekenland, die te dateren is in de 7e eeuw. Van groot belang is een graf op Ischia, in de buurt van Napels. In dit graf werden zowel een vroege proto-Corintische *aryballos*, uit de periode direct na de Corintische laatgeometrische periode, als een *scarabee* met een *cartouche* van de Egyptische heerser Bocchoris gevonden. Deze Bocchoris heerste van 718-712 v.Chr. Eenzelfde *cartouche* is in Tarquinia (Etrurië) gevonden op een vaas die uit periode III stamt. Deze periode Tarquinia III staat gelijk met Ha C in Zuid-Duitsland.

Dehn & Frey (1962) geven aan dat de overgang van Ha D naar LT A op grond van importen van Grieks metalen vaatwerk en aardewerk rond 500 v.Chr. geplaatst kan worden. Ze geven als indicator voor het eind van Ha D het graf van Vix aan. Dit graf heeft zowel Ha D 2/3 *Doppelpauken*- en *Fusszierfibulae* als Griekse en Etruskische importen uit ongeveer 500 v.Chr. en kan aan het eind van de 6e en het begin van de 5e eeuw geplaatst worden. De beste invalshoek voor de datering van LT A is volgens hen het Attisch aardewerk dat uit graven afkomstig is en tussen de tweede helft van de 5e en het begin van de 4e eeuw v.Chr. dateert.

Van toenemend belang in de chronologie van de ijzertijd in het Noord-Alpiene gebied is de dendrochronologie. Veel werk betreffende dendrodateringen voor de ijzertijd is gedaan door Ernst Hollstein; met name zijn dateringen van Magdalenenberg/Villingen zijn van belang (Hollstein, 1974). In 1973 publiceerde Hollstein zijn eerste dateringen voor zowel Villingen als Kirnsulzbach, Befort en Christenberg. Hollstein kwam op de volgende dateringen voor Villingen: 577 v.Chr. voor het centrale graf (1), 562 v.Chr. voor graf 72 (nabijzetting), 551 v.Chr. voor het kindergraf 6 (nabijzetting) en 530 v.Chr. voor de eerste beroving van het centraalgraf. Zijn dateringen moesten echter gecorrigeerd worden. In 1979 was er een eerste correctie van -27 jaar op de tot dan toe bestaande curve. Deze correctie was nodig als gevolg van een overbrugging van een zwak punt in de 4e eeuw na Chr. (Hollstein, 1979). Drie jaar daarna bleek dat een tweede correctie nodig was (Becker & Schmidt, 1982) en wel met +71 jaar. De fout bleek te zitten in Hollsteins Kirnsulzbach-chronologie. Dit betekent wel dat een deel van de gepubliceerde dateringen met -27 jaar moet worden herzien, terwijl een ander deel +44 jaar ouder is dan aanvankelijk gedacht. Hollsteins *mastercurve* (1980) is vergeleken met andere Duitse *mastercurves* en lijkt nu correct te zijn, al zijn er hier en daar toch nog enkele kleine verschillen aanwezig.

Een aantal dendrodateringen is van belang voor de ijzertijdchronologie in het Noord-Alpiene gebied. Uit Kaenel & Moinat (1995) blijkt dat het jongste Ha B3-materiaal van de Neuburgersee in het westelijk Alpengebied nu gedateerd kan worden op 847 v.Chr. en van

het Lac du Bourget in Oost-Frankrijk op 813 v.Chr. Het zeer vroege Ha C-wagengraf uit tumulus 8 van Wehringen (Friedrich & Hennig, 1995; zie 2.2), dat kenmerkend is voor de Gündlingenfase, is gedateerd op 778±5 v.Chr. Ook is er een datering voor de graven in heuvel 1 bij Dautmergen met typisch ontwikkeld Ha C-keramiek en wel 667±10 v.Chr.¹ Bovendien zijn er nu onafhankelijke dendrodateringen voor de graven van Villingen (Friedrich, 1996). De dateringen van Hollstein (1980) en Friedrich verschillen wel enigszins van elkaar, maar niet echt veel. Graf 1, dat geplunderd is maar op grond van de schaarse resten geplaatst kan worden in vroeg Ha D1, is door de aanwezigheid van een *Waldkante* door Friedrich nu gedateerd op 616 v.Chr. Hollstein plaatste het in 622 v.Chr. De centrale grafkamer van Villingen valt in Parzingers *Horizont 5* (zie 2.2). Graf 6, een nabijzetting in de heuvel die in Ha D1 gedateerd kan worden, wordt door Hollstein in 596 v.Chr. en door Friedrich in 593 v.Chr. geplaatst (*Wald-kante* mogelijk aanwezig). Graf 72, dat eveneens uit Ha D1 stamt, werd door Hollstein in 607 v.Chr. gedateerd. Friedrich dateert dit graf na 604 v.Chr., en heeft geen *Waldkante* kunnen ontdekken. Het centrale graf in Villingen werd volgens Hollstein in 569 v.Chr. leeg geroofd. Friedrich dateert deze beroving wat vroeger: niet al te lang na 501 v. Chr. De onzekerheid is het gevolg van beschadigde jongste ringen inclusief *Waldkante*. Het is aannemelijk dat deze beroving gebeurde direct nadat de laatste nabijzetting plaatsvond. Alle nabijzettingen horen thuis in periode Ha D1 en het prille begin van Ha D2 (Parzinger, 1986a). De datering van de eerste beroving van het centrale graf van Villingen zou dus als een datering voor het begin van Ha D2 kunnen worden gebruikt.

Friedrich (1996) geeft ook de langverwachte datering voor de verbrande poort van periode Ia van de Heuneburg. Deze moet aan het begin van Ha D3 zijn gebouwd. Enige voorzichtigheid moet echter in acht worden genomen. Bij geen van de 13 onderzochte balken, die afkomstig waren van dezelfde dikke eik, was spinthout aanwezig. De dateringen van de jongste kernhoutringen lagen echter binnen een traject van 15 jaar. Op grond daarvan zoekt Friedrich de kern/spintheutgrens direct na de jongste kernhoutring, rond 545 v.Chr., en bepaalt ze de kapdatum rond 520±10 v.Chr.

Er zijn niet veel goede dateringen voor LT A. De dateringen van het vorstengraf van Altrier, die aanvankelijk gepubliceerd werden als 473 en 461 v.Chr. en later gecorrigeerd werden tot 446 en 434 v.Chr., zijn door Neyses (1991) verworpen. De datering van Christenberg kan wel voor LT A gebruikt worden. Het gaat hier om een ringwal die van LT A tot eind LT B2 in gebruik was. Uit deze wal zijn verkoolde balken, die ongetwijfeld tot de vroegste fase (LT A) horen, gedateerd op 420 v.Chr. (Herrmann & Jockenhövel, 1990). Bij HEK kunnen tot slot de dateringen van Kirnsulzbach in 514 v.Chr. en Befort in 509 (wal) en 501 v.Chr. (huis)

genoemd worden (Neyses, 1991). Kirnsulzbach hoort archeologisch thuis in HEK I² en Befort op de overgang van HEK I naar HEK II.

Als deze nieuwe dendrochronologische gegevens nu samengevat worden, komt het volgende beeld naar voren:

- De overgang van Ha B3 naar Ha C ligt rond of vlak na 800 v.Chr., dus bijna een eeuw vóór de traditionele datering;

- De overgang van Ha C naar Ha D1 ligt rond 620 v.Chr. of wellicht iets vroeger. Het graf van Dautmergen geeft aan dat er rond 667±10 v.Chr. nog zuiver Ha C in omloop is;

- De overgang van Ha D3 naar LT A ligt in noordelijk Baden-Württemberg waarschijnlijk bij 520±10 v.Chr.

Ook Parzinger (1988) maakte voor het opstellen van een absolute chronologie voor zijn *Horizonten*-systeem gebruik van mediterrane importen, in combinatie met de weinige dendrochronologische dateringen die op dat moment bekend waren. Van belang zijn hier alleen de dateringen voor de *Horizonten* 5 tot en met 10:

<i>Horizont</i> 5	=	630/620-610/600 v.Chr.
<i>Horizont</i> 6	=	610/600-570/560 v.Chr.
<i>Horizont</i> 7a	=	570/560-540/530 v.Chr.
<i>Horizont</i> 7b/c	=	540/530-510/500 v.Chr.
<i>Horizont</i> 8	=	510/500-480/470 v.Chr.
<i>Horizont</i> 9	=	480/470-450/440 v.Chr.
<i>Horizont</i> 10	=	450/440-400/390 v.Chr.

Vertaald in de traditionele Ha D-LT A-indeling geeft dit het volgende beeld:

Ha D1	=	630/620-555/545 v.Chr.
Ha D2	=	555/545-510/500 v.Chr.
Ha D3	=	510/500-480/470 v.Chr.
LT A	=	480/470-400/390 v.Chr.

In vergelijking met Ha D2 en Ha D3 valt de lange duur van Ha D1 op. Dit is onder andere het gevolg van de late begindatering van Ha D2, die op basis van de kunsthistorische datering van de grote bronzen ketel van Hochdorf in vroeg Ha D2 geplaatst moet worden. Deze ketel zou pas rond 540/530 v.Chr. vervaardigd zijn (Gauer, 1985; Rolley, 1998). Er zijn echter goede aanwijzingen om aan de late datering van het begin van Ha D2 te twijfelen. Zo wijst de datering van de eerste beroving van het centrale graf van Villingen (zie boven) op een oudere datering en levert ook de Heuneburg (zie 2.4) reden om aan een aanzienlijk eerdere start van Ha D2 te denken.

2.4. De chronologie van de Heuneburg

Bij discussies over de chronologie van Ha D en LT A krijgt men vroeger of later te maken met de Heuneburg. Aan de stratigrafie en datering van deze *Fiirstensitz* zijn vele publicaties gewijd. De stratigrafie is bekend (Gersbach, 1989), maar over de datering van de verschillende lagen lopen de meningen uiteen. Het is niet erg zinvol om de uiteenlopende visies op de Heuneburg

hier samen te vatten. Verwezen kan worden naar het artikel van Gersbach (1981) over de chronologie, waarin de controverse uitgebreid aan de orde komen en overzichtelijk zijn samengevat (figs. 1a-c).

De Heuneburg heeft een ingewikkelde stratigrafie. Zo is de periode Ha D vertegenwoordigd met 14 *Baustadien*, respectievelijk 19 *Bauphasen*. Alleen via fibulae is het mogelijk deze stratigrafie vast te knopen aan de traditionele, op grafvondsten gebaseerde chronologie en juist daarom is er in de verschillende publicaties zoveel aandacht geschonken aan de stratigrafie van de fibulae. Het probleem is dat door de vele grondbewegingen fibulae uit de oudere lagen naar boven kunnen zijn verplaatst. Diepe stratigrafie komt bovendien alleen langs de randen van het terrein voor, bij de herhaaldelijk verbouwde muren. Op het binnenterrein van de Heuneburg is de stratigrafie veel minder diep en is het moeilijker de verschillende *Baustadien* en *-phasen* toe te wijzen. In deze publicatie wordt Parzinger (1988) gevolgd, die periode IVc laat beginnen met *Horizont* 5/NW SHa Ia. Periode Ia wordt door hem toegeschreven aan *Horizont* 8a/NW SHa V. Op grond van de dendrodatering van de centrale grafkamer van Villingen kan het begin van periode IVc rond 620 v.Chr. geplaatst worden. De bouw van de verbrande poort van de Heuneburg in periode Ia kan rond 520±10 gedateerd worden. Tussen het begin van periode IVc en het begin van periode Ia worden door Gersbach (1981) 13 *Baustadien*, respectievelijk 17 *Bauphasen* onderscheiden. Als voorzichtigheidshalve wordt uitgegaan van een bouwdatum van 510 v.Chr. voor de poort van periode Ia, betekent dat een gemiddelde duur van 8,5 jaar voor een *Baustadie*, respectievelijk 6,5 jaar voor een *Bauphase*. Dit betekent dat de leemtegelmuur, die gedurende de perioden IVb en IVa in gebruik was en 5 *Baustadien* en *-phasen* overleefde, al rond 610/605 v.Chr. moet zijn gebouwd en tot 570/565 v.Chr. moet hebben bestaan. Dit is aanzienlijk vroeger dan de dateringen die Gersbach voorstelde (zie fig. 1b). Zijn chronologische ideeën zijn dan ook sterk beïnvloed door de aanname dat op de Heuneburg slechts één periode van Griekse invloed aanwezig is en dat de bouw van de leemtegelmuur en de invoer van Grieks aardewerk binnen deze ene periode geplaatst moeten worden. Volgens Shefton, die het Griekse aardewerk van de Heuneburg heeft bestudeerd, dateert dit aardewerk tussen 540/530 en 510/500 v.Chr. (Van den Boom, 1989: noot 382). Tot het oudste aardewerk behoort een *volutenkrater*, waarvan een aantal fragmenten gevonden is. Voor Gersbach is de associatie van deze *volutenkrater* met de leemtegelmuur van belang. Volgens hem zijn twee scherven van de *volutenkrater* gevonden in lagen die aan periode IVa toegeschreven kunnen worden (fig. 1c). Een daarvan (fragment U 413) zou zelfs op de vloer van een toren van de leemtegelmuur zijn gevonden. Wanneer rekening wordt gehouden met de productiedatum en omlooptijd van de *volutenkrater*, zou dit betekenen dat de leemtegelmuur na 540 v.Chr. en

misschien wel tot 520 v.Chr. in gebruik is geweest. Deze late datering heeft echter consequenties. De overgang van Ha D1 naar Ha D2 zou daardoor na 520 v.Chr. geplaatst moeten worden. Aangezien in de perioden IIIb t/m Ia nog 8 *Baustadien*, respectievelijk 12 *Bauphasen*, volgen, moet de Heuneburg volgens Gersbach tot ver na 500 v.Chr. bewoond zijn geweest. Met het oog op de dateringen voor LT A elders, houden de dateringen van Gersbach bovendien een langdurige overlap van Ha D3 en LT A in. Deze opvatting is in strijd met de chronologische ideeën van Parzinger (1988).

Er zijn dus redenen om te twijfelen aan de associatie van de leemtegelmuur met het Griekse aardewerk. Dämmer (1977) is van mening dat al het Griekse aardewerk van Heuneburg daar pas in perioden Ia en Ib terecht kwam en dat de dieper gelegen scherven als verplaatst moeten worden beschouwd. Gersbach (1981) verzet zich hevig tegen deze opvatting, hoewel uit zijn overzicht blijkt dat Griekse amforen in ieder geval pas vanaf periode II op de Heuneburg verschijnen, zo niet pas in periode I (fig. 1c). Dit maakt het waarschijnlijk dat hetzelfde ook geldt voor het Grieks zwartfigurig aardewerk. Op grond van de hierboven genoemde gemiddelde levensduur van een *Baustadie* en *-phase*, zou dat betekenen dat Grieks aardewerk na 560/555 v.Chr. zijn intrede op de Heuneburg doet, hetgeen goed aansluit bij Sheftons dateringen. Daarnaast moet er met klem op gewezen worden dat de leemtegelmuur geen typisch Grieks product is. De Chazelles (1995) toont aan dat het bouwen met leemtegels op een breuksteenondergrond, zoals op de Heuneburg het geval is, een oude mediterrane traditie is en ook door de Phoeniciërs en Etrusken werden toegepast. In Etrurië was deze constructie in ieder geval al ver vóór 600 v.Chr. bekend. In Rusellae is een deel van de stadsmuur in deze stijl gebouwd; deze dateert uit 650 v.Chr. (Naumann, 1959). Ook andere invalshoeken laten zien dat er veel voor te zeggen is om aan de leemtegelmuur op de Heuneburg een Etruskische herkomst toe te schrijven. Bouloumié (1987) laat zien dat de Etruskische handelssteden tussen 650 en 400 v.Chr. een grote rol speelden in de (wijn)handel met het Hallstattgebied. Bouloumié wijst twee stromingen in de Etruskische handel aan. Het eerste gebied dat de Etrusken buiten Italië aandeden was Zuid-Frankrijk. Door de vele Etruskische grafvondsten en een aantal Etruskische scheepswrakken, die voor de kust van Zuid-Frankrijk zijn aangetroffen en dateren uit het derde kwart van de 6e eeuw v.Chr., is te zien dat de Griekse handel via Massilia (Marseille) in Zuid-Frankrijk niet vóór 525 v.Chr. op gang kwam. Daarvoor was de gehele Franse zuidkust, inclusief Massilia, in handen van Etruskische handelaren die naast Etruskisch vaatwerk ook oost-mediterrane goederen verhandelden, waartoe na 540 v.Chr. tevens het Griekse aardewerk behoorde. Na 525 v.Chr. kregen de Grieken het alleenrecht op de handel in Attisch aardewerk en maakten zij Massilia tot het belangrijkste handelscentrum van het westelijk mediterrane gebied.

De contacten tussen Zuid-Frankrijk en Etrurië bleven gehandhaafd, zij het in mindere mate. Naast Zuid-Frankrijk zijn ook in de Noord-Alpen veel Etruskische voorwerpen aangetroffen. Deze voorwerpen zijn niet vanaf Zuid-Frankrijk via het Rhônedal verhandeld, maar hebben hun weg naar het Hallstattkerngebied via de Po-vlakte gevonden. Van daaruit zijn ze verder naar het noorden verhandeld (Bouloumié, 1987; Shefton, 1994).

De leemtegelmuur van de Heuneburg behoort kennelijk tot een vroege fase van deze Etruskische contacten, waartoe o.a. ook de *hydra* van Grächwil, de rhodische kannen van Vilsingen en Kappel, de *pyxis* van Colmar-Kastenwald en de bronzen *ciste à cordoni* uit de Giessübel-Talhaugroep bij de Heuneburg gerekend kunnen worden. De handel in Grieks zwartfigurig aardewerk hoort in een latere fase thuis.

Uitgaande van het schema van Parzinger (1988) kan de volgende tabel worden gemaakt betreffende de fasen en de datering van de Heuneburg:

Traditioneel	Heuneburg	Parzinger-fase
Ha D3	Ia	NW SHA V
Ha D2	Ib/II	NW SHA IV
Ha D2	IIIa	NW SHA III
Ha D2/D1	IIIb	NW SHA II
Ha D1	IV	NW SHA I

Op basis van bovengenoemde dendrodateringen en duur van *Baustadien* en *-phasen* begint Ha D1 dan omstreeks 620 v.Chr., valt de overgang van Ha D1 naar Ha D2 rond 565 v.Chr., en die van Ha D2 naar Ha D3 rond 510 v.Chr. Ha D3 zal omstreeks 470 v.Chr. geëindigd kunnen zijn, volgens deze berekening. De datering van de overgang van Ha D1 naar Ha D2 in 570/565 v.Chr. komt overeen met de datering van de eerste beroving van het centrale graf van Villingen. Deze beroving hoort archeologisch in dezelfde periode thuis en wordt dendrochronologisch na 581 v.Chr. geplaatst. In een verbrand huis in periode Ia werd een groot fragment van een *Kleinmeisterschale* gevonden, die tussen 540 en 530 v.Chr. moet zijn gemaakt (Van den Boom, 1989: p. 81). Dit fragment kan gezien zijn grootte niet verplaatst zijn en moet in periode Ia in gebruik zijn geweest. Aangezien de brand die een eind maakte aan periode Ia van de Heuneburg rond 500 v.Chr. moet hebben plaatsgevonden volgens de berekeningen, is deze schaal relatief kort in omloop geweest. De conclusie kan dus zijn dat, wanneer wordt aangenomen dat de leemtegelmuur niet Grieks is en niet geassocieerd hoeft te worden met het Grieks zwartfigurig aardewerk, de chronologie van de Heuneburg in overeenstemming is met de traditionele chronologie en met de nieuwe dendrodateringen. In dit geval lijkt Dämmer's idee dat de kleine vondsten als scherven en fibulae naar beneden kunnen zijn verplaatst, juist te zijn. Het voornaamste verschil van bovengenoemde berekeningen met de absolute chronologie van Parzinger (1988) is dat de overgang Ha D1 naar Ha D2 10 à 20 jaar vroeger komt te liggen. Ook in de absolute chronologie van het

HEK-gebied treden kleine verschuivingen op. Van belang voor deze studie is echter alleen de overgang van HEK I naar HEK II, die vlak voor of rond 500 v.Chr. komt te liggen.

Hoewel nu absolute dateringen voor de eerste helft van de ijzertijd in het Noord-Alpiene gebied beschikbaar zijn, blijft er één probleem over: de datering van het Grieks metalen vaatwerk. Het probleem doet zich voor bij de grote bronzen ketel van Hochdorf (Biel, 1985). Het graf waarin de ketel is gevonden wordt op grond van de fibulae gedateerd in vroeg Ha D2, volgens de juist besproken absolute chronologie toch niet later dan 555 v.Chr. De ketel zelf wordt echter gedateerd rond 540/530 v.Chr. (Gauer, 1985; Rolley, 1988) en de intensieve gebruikssporen op de ketel wijzen erop dat deze niet direct na vervaardiging als graf gift in de grond is terechtgekomen. Het is dan ook de vraag of de traditionele kunsthistorische datering van Grieks bronzen vaatwerk wel zo precies is als door klassieke archeologen wordt aangenomen.

2.5. De ijzertijdchronologie van Noord-Duitsland

Hingst (1959; 1964) heeft op basis van combinatie-statistiek van grafvondsten voor zuidelijk Holstein een chronologische indeling van de voor-Romeinse ijzertijd ontwikkeld. Dit systeem heeft 8 fasen, Ez I a-d en Ez II a-d. Daar waar graven voldoende aardewerk en metaal bevatten vooreendergelijke benadering, kan het systeem van Hingst ook buiten Holstein worden toegepast. Overeenkomstige nummering betekent echter niet dat ook exact dezelfde materiaalcombinaties optreden. Met behulp van de schaarse importen uit zuidelijkere gebieden kan de indeling van Hingst gecorreleerd worden met de Ha- en LT-chronologie. Deze correlatie is echter niet meer dan globaal. De ijzertijd begint in Holstein bij benadering rond de overgang van Ha C naar Ha D. De late bronstijd loopt langer door in de vorm van periode VI, respectievelijk *Stufe* Wessenstedt. Een goed overzicht van beide chronologiesystemen, die bovendien ook nog gecombineerd zijn met het oude Noord-Duitse systeem van Schwanke dat bestaat uit de *Stufen* Wessenstedt, Jastorf, Ripdorf en Seedorf, is te vinden in Jacob-Friesen (1974; fig. 2).

Van Hingsts systeem moeten niet al te precieze dateringen worden verwacht. Zo beslaat Ez I ruim vier eeuwen. De fasen Ez Ia en Id zijn echter korte overgangsfasen, waardoor voor Ez Ib en Ez Ic circa anderhalve eeuw mag worden gerekend.

Bij gebrek aan graven met aardewerk en metaal is in Noordwest-Duitsland het systeem van Hingst niet of slechts beperkt toepasbaar. Hier wordt gewerkt met chronologieën die gebaseerd zijn op de vormontwikkeling van aardewerk. Het aardewerk van de Nienburger *Gruppe*, dat zijn oorsprong heeft in het Midden-Wesergebied maar geleidelijk over grotere gebieden is verspreid, wordt behandeld door Tuitjer (1987). Deze heeft een indeling van het aardewerk in drie subgroepen

				Chr. Geb.
Seedorf	Ez. d II	2 Lat. D 1		100
Ripdorf	(c) a	2 Lat. C 1		
Jastorf	b I			300
	a	Lat. B		400
	a	Lat. A 2 Ha. D 3	Lat. A 1	500
Wessenstedt	VI	Ha. D 2 1		600
		Ha. C 2 1		700
	V	3 Ha. B (2)		
	IV	1		1000
		2 Ha. A		
	III	1		1200 v.Chr.

Fig. 2. Chronologische indeling van de late bronstijd en de ijzertijd in Noord-Duitsland, en de correlatie met de Zuid-Duitse chronologie, volgens Jacob-Friesen (1974: Abb. 374).

voorgesteld: Nienburg I, II en III. Tuitjer ziet in de vorm en versiering van het aardewerk van de Nienburger *Gruppe* een beïnvloeding vanuit het Zuid-Duitse Hallstattgebied optreden. Op grond van die beïnvloeding en van de weinige associaties van aardewerk en geïmporteerde metalen voorwerpen komt hij tot het volgende beeld:

Nienburg I = Ha C
Nienburg II = laat Ha C/vroeg Ha D
Nienburg III = Ha D

Niet verzwegen mag echter worden dat Torbrügge (1991: p. 382) Tuitjers ideeën als ongefundeerd en volledig absurd beschouwt.

Voor Noordwest-Nedersaksen heeft Nortmann (1983) voor de periode die in deze publicatie van belang is, een systeem van vijf *Horizonten* ontworpen dat gebaseerd is op typerende aardewerkvormen:

Horizont 1: Terrinen van het type Dötlingen, *Schrägrandgefässe* en *Tupfenrandschalen*;

Horizont 2: Terrinen van het type Gristede, schalen met brede rand;

Horizont 3: late Terrinen van het type Gristede, *Terrinen* met afgezette randlip en schalen met een naar binnen verdikte randlip;

Horizont 4: drielige Terrinen van het type Rastede, vroege vormen van het type Elmendorf en late vormen van schalen met een naar binnen verdikte randlip;

Horizont 5: potten van het type Elmendorf en tonvormige, ruwwandige potten met een smalle, gladde zone direct onder de rand.

Volgens Nortmann correspondeert type Dötlingen met Tuitjerstype Nienburg II en type Gristede met Nienburg III. Verder meent hij dat op grond van overeenkomstige vormontwikkeling in het aardewerk en enkele geassocieerde metaalvondsten zijn *Horizonten* 1 t/m 5 ruwweg corresponderen met de fasen Ez I a-d en Ez II a-b volgens het systeem van Hingst. Nortmannsaardewerkchronologie is van belang, omdat zijn type Gristede identiek is aan Ruinen-Wommels (RW) I in het Noord-Nederlandse gebied en zijn *Terrine* met afgezette randlip aan RW II. Het type Dötlingen komt volgens Nortmann (1983: p. 13, noot 96) nauwelijks voor in het Noord-Nederlandse materiaal.

Löbert (1982) heeft het aardewerk uit de voor-Romeinse ijzertijd van Boomborg-Hatzum bestudeerd (en ook het materiaal uit aangrenzende streken bekeken) en komt voor het RW-aardewerk van deze vindplaats tot de volgende ontwikkeling: RW I van type Jemgum > RW I van type Hatzum-Boomborg Ia en Ib (Ia heeft geometrische versiering) > RW I+II (in Hatzum-Boomborg zonder geometrische versiering) > RW II. Volgens Löbert is Nortmanns type Gristede formeel gelijk aan Hatzum-Boomborg I a/b en zou RW van type Jemgum

deels nog gelijktijdig zijn met Nortmannstype Dötlingen. De overgang van Nortmanns *Horizonten* 1 en 2 zou daarmee kunnen liggen rond het begin van Ha D. Aannemende dat RW van type Jemgum alleen met een late fase van *Horizont* 1 correspondeert, zou het vroegste optreden van RW I vlak voor 600 v.Chr. te verdien zijn. De datering van een bronzen *Vasenkopfnadel* uit de oudste laag van Jemgum is daarmee niet in tegenspraak. Dit type naald is weliswaar in Zuid-Scandinavië kenmerkend voor periode V (Baudou, 1960) en wordt door Laux (1976) in de late urnenveldentijd (globaal periode V, respectievelijk Ha B3) gedateerd, maar komt in Zuid-Duitsland gedurende de hele periode Ha C voor (Torbrügge, 1991).

Tot slot is het recente onderzoek van Heynowski (1996), waarin hij imitatie *Wendelringe* als *Leitform* voor de vroege ijzertijd gebruikt, van groot belang. Hij stelt een nieuwe correlatie voor tussen het Noord-Duitse en Zuid-Duitse chronologiesysteem (fig. 3), waarbij het begin van Ez I op de overgang van Ha C naar Ha D komt te liggen en het begin van Ez II bij de overgang van LT A naar LT B, of vroeg in LT B. Bij deze nieuwe correlatie valt het optreden van fibulae van

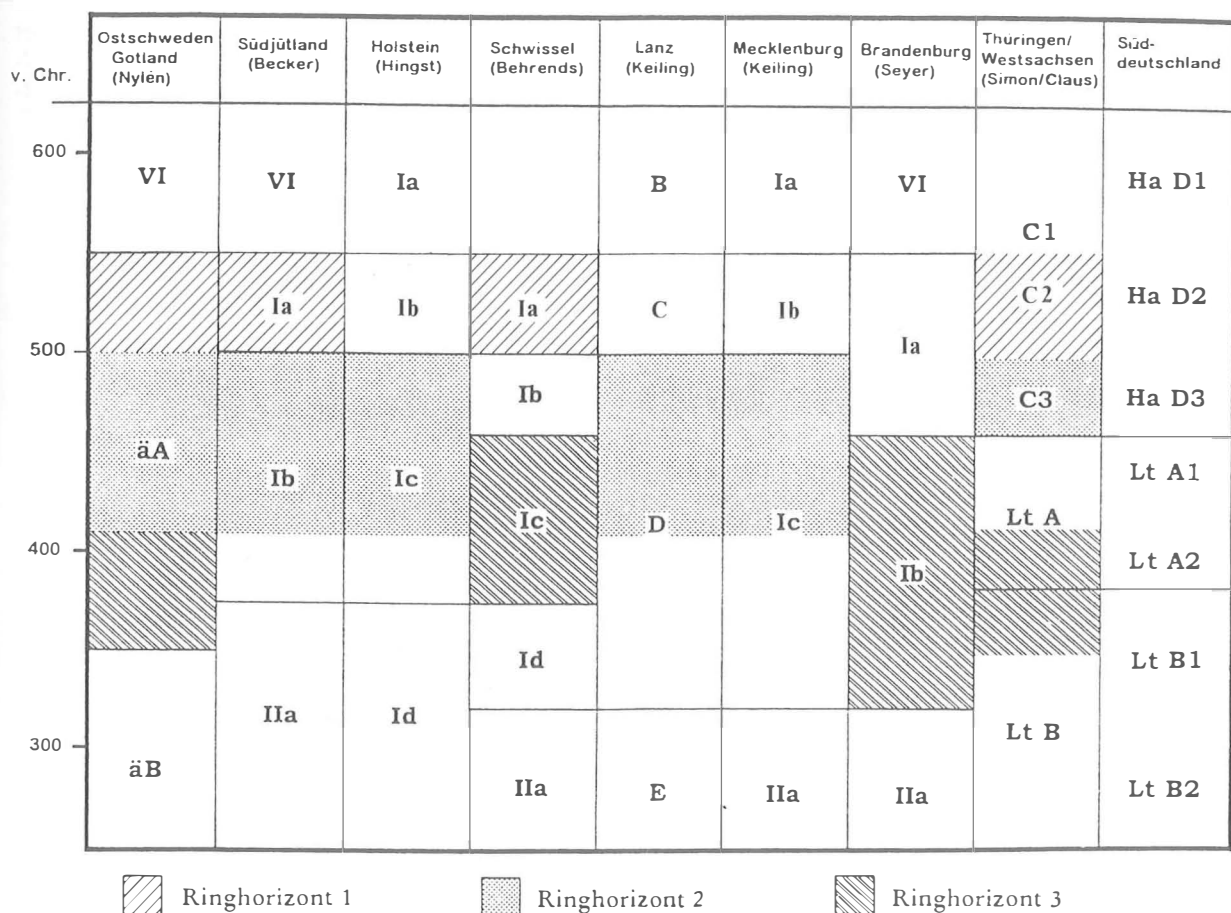

Fig. 3. Chronologische indeling van de midden-ijzertijd in Zuid-Scandinavië en Noord-Duitsland, en de gewijzigde correlatie met de Zuid-Duitse chronologie op basis van 'ringhorizonten', volgens Heynowski (1996: Abb. 12).

vroeg-LT-schema in Noord-Duitsland niet langer aan het eind van LT A en tijdens LT B, maar gelijktijdig met LT A in zuidelijker streken. Ook komen de *Bombenadeln* in het noorden nu dichtbij de *Hohlkugelpkopfnadeln* in het Hallstattgebied te staan.

2.6. De ijzertijdchronologie van Noord-Nederland

Ook in Noord-Nederland is de chronologische onderverdeling van de ijzertijd bij gebrek aan voldoende associatie met geïmporteerde metalen voorwerpen noodgedwongen gebaseerd op aardewerk. Aan die chronologie kunnen vervolgens weer grafmonumenten en huistypen worden verbonden. Wat betreft de graven is dit met name na de vroege ijzertijd problematisch, aangezien vanaf dat moment aardewerk nauwelijks een rol speelt in het grafritueel.

De traditionele chronologie van dit gebied en de kenmerken per periode zien er als volgt uit (Lanting & Mook, 1977: pp. 9-10, combinatietabel):

Vroege ijzertijd (Ha C1/2, Ha D1), tijd: 700-550 v.Chr.; aardewerk: urnen met dellenversiering; *Harpstedter Rauhtöpfe*, *Schräghalsurnen*; graftype: urnenvelden met ronde en vierkante greppels; huizen: niet bekend;

Midden-ijzertijd (Ha D2/3 – LT C1), tijd: 550-200 v.Chr.; aardewerk: RW I en RW II, *Harpstedtaardewerk*; graftype: brandheuvels met ronde en vierkante greppels; huizen: 3-schepig;

Late ijzertijd (LT C2, LT D1/2), tijd: 200 v.Chr.-0; aardewerk: RW-III/vroeg streepbandaardewerk; graftype: brandheuvels; huizen: 3-schepig.

Op deze chronologie valt nogal wat aan te merken. Bij de behandeling van de ^{14}C -dateringen verderop in het boek van Lanting en Mook wordt bijvoorbeeld een datering van 2300 BP gegeven voor het vroegste optreden van RW III en dus voor het begin van de late ijzertijd. Die ^{14}C -ouderdom correspondeert echter met een gecalibreerde ouderdom van 400 v.Chr. en er is hier dus sprake van tegenstrijdigheid. De beste manieren om tot een goede chronologie van de ijzertijd in Noord-Nederland te komen zijn om het grafritueel in deze periode te analyseren en het RW-aardewerk te dateren.

Grafritueel. In de vroege ijzertijd werden de doden nog bijgezet op de manier die in de late bronstijd gangbaar was: de dode werd gecremeerd en de verbrande beenderen werden hetzij in een pot hetzij gewikkeld in een doek in grote urnenvelden begraven. Daarbij werd rond de urn of de losse crematiereesten een ronde greppel aangelegd. Dit gebruik loopt door in de midden-ijzertijd. Als nieuw element treden dan vierkante of rechthoekige greppels op. De chronologische positie van dit type greppel is overigens niet helemaal duidelijk.

Met behulp van metalen objecten kunnen de jongste urnbijzettingen globaal gedateerd worden. De urnbijzetting van Darp (3.2) kan in een vroege fase van LT

A gedateerd worden. In het urnenveldje van Bargeoosterveld werden enkele bijzettingen met bronzen *Segelohrringe* aangetroffen (Kooi, 1983), die in Noord-Duitsland kenmerkend zijn voor Ez Ic en Id (Harck, 1972). Dit komt volgens Heynowski (1996) overeen met een datering in LT A of LT B. Verder zijn er twee associaties van urnbijzettingen met fibulae van vroeg LT-schema bekend, namelijk uit Emmen (Harsema, 1983) en Schapen, Ldkr. Emsland (Kaltoven, 1985). Het gaat in beide gevallen om een zogenaamde *Vasenkopffibula*, die Harsema (1983: p. 206; 1984/1985: p. 166), in navolging van Schwantes, na 300 v.Chr., wil dateren. Deze datering klopt echter niet. Harck (1972) plaatst fibulae van vroeg LT-schema in Ez Ic, wat volgens Heynowski (1996) een datering in LT A of op zijn laatst in vroeg LT B betekent. Een datering rond 400 v.Chr. voor de jongste urnenveldverschijnselen lijkt daarom aannemelijk. Enkele ^{14}C -dateringen geven hetzelfde aan.

De midden-ijzertijd wordt in Noord-Nederland verder gekenmerkt door brandheuvels. Soms zijn deze heuvels voorzien van ronde of vierkante greppels. De ^{14}C -dateringen geven aan dat brandheuvels in ieder geval tussen 400 en 200 v.Chr. in gebruik waren als primaire vorm van begraven. Een vroeger begin is niet uit te sluiten, maar kan op grond van ^{14}C -dateringen niet aangetoond worden. Ook in brandheuvels komen *Segelohrringe* als grafgift voor. Daarnaast is uit een brandheuvel bij Sprakel in de Hümmling een vroege LT-fibula met vaaskopvoet bekend (Schlicht, 1964). Bij Tütingen, Ldkr. Osnabrück, is in een brandheuvel een ijzeren fibula van midden LT-type gevonden, die volgens Nortmann (1983) in Ez IIa gedateerd moet worden. Volgens Heynowski (1996) betekent dat een datering in LT B, of vroeg LT C, tussen 400 en 250 v.Chr. In de praktijk is het verschil tussen een brandheuvel en een bijzetting van urnenveldtype overigens niet altijd even duidelijk. Er zijn gevallen bekend dat al in de urnenveldentijd bijzetting van crematiereesten plaatsvond op de plaats van de brandstapel. In Zuid-Nederland heeft Bloemers (1988) kunnen waarnemen dat in Weert-Boshoverheide, bijvoorbeeld in de heuvel in put 103, zich brandstapelresten en een crematiebijzetting in een *Harpstedt*-urn bevonden. Bloemers schrijft dat er tevens andere (minder duidelijke) gevallen zijn van brandstapelresten en bijzetting van een crematie in een kuil. Het verschil met de Noordwest-Duitse *Brandhiigel* is in dit geval minimaal. In Noordwest-Duitsland is de grafheuvel van Einen vergelijkbaar met die van Weert-Boshoverheide (Pätzold, 1958). Deze grafheuvel bestaat uit brandstapelresten en een kuil met crematiereesten die bedekt zijn door een heuvel, waartegen een wal is aangelegd. Op de heuvel ligt een ophogingslaag met daarin nabijzettingen van Jastorf-urnen. De brandstapelresten van Einen, die voornamelijk uit eik bestonden, zijn ^{14}C -gedateerd 2660 ± 60 BP (GrN-4067). De urnen zijn van vroeg Jastorf-type en kunnen rond 500 v.Chr. gedateerd worden. Het grote verschil tussen

Weert-Boshoverheide en Einen enerzijds en de meeste urnenvelden anderzijds is dat in de eerstgenoemde de heuvels (en daarmee het oude maaiveld met de brandstapelresten) nog aanwezig waren. Vaak is een urnenveld voordat er onderzoek plaatsvindt al geëgaliseerd en verploegd. Daardoor lijkt het verschil tussen urnenveldbijzettingen en brandheuvels groter dan het misschien was.

De globale dateringen voor de jongste urnbijzettingen en de oudste brandheuvels kunnen overigens niet de vraag beantwoorden of er sprake is van een geleidelijke overgang van het ene naar het andere type bijzetting of van een gedeeltelijke overlap.

RW-aardewerk. Hoewel volgens Lanting & Mook (1977) in Noord-Nederland het oudste RW-aardewerk bij het begin van de midden-ijzertijd optreedt, komen we in de literatuur ook andere meningen tegen. Zo dateert Kooi (1983) de grafvondsten van 'Havelterberg' en Darp (zie 3.1 en 3.2), die RW I-potten bevatten, rond 700-650 v.Chr. Op dat moment, voor de invoering van de Gündlingenfase en de herdatering van het begin van Ha C, betekende dat een optreden van RW I aan het begin van Ha C. Kooi's datering is echter onjuist (zie 3.1.3 en 3.2.3). Momenteel speelt een door ¹⁴C-wiggle-matching verkregen datering van een stuk hout uit de vulling van een waterput in de geëgaliseerde terp Stapert bij Wommels (Fr.) een rol in de discussie. Van dit stuk hout, dat in secundaire positie ligt en geen spintringen heeft, dateert de jongste kernhoutring uit 697 v.Chr. Om op basis hiervan het begin van RW I vervóór 600 v.Chr. te plaatsen, is methodisch echter niet juist. Bovendien zijn er ook archeologisch geen aanwijzingen voor zo'n vroege datering van de eerste bewoning van het terpengebied bekend, zoals metalen objecten uit Ha C of vroege Ha D als bronzen en ijzeren kokerbijlen en fibulae.

Het Noord-Nederlandse RW-aardewerk heeft ongetwijfeld zijn wortels in Noordwest-Duitsland. Het allervroegste RW-aardewerk, dat wil zeggen Löberts type Jemgum, komt in onze streken niet voor. Het aardewerk van het type Hatzum-Boomborg kennen we hier wel. Aangezien het type Jemgum vanaf 600 v.Chr. voorkomt, zal het type Boomborg-Hatzum vanaf 550 v.Chr. gedateerd moeten worden. Blijkens archeologische gegevens kwam RW I in Noord-Nederland ook al vóór 500 v.Chr. voor. De armring waarmee de onderste helft van de RW I-pot uit Zeijen is versierd (Waterbolk, 1961: fig. 3), is volgens Tuitjer (1987: p. 12) een typische HEK I-ring. Daarnaast zijn er ook archeologische aanwijzingen dat RW I niet gedurende de gehele 6e eeuw v.Chr. in gebruik was. De grafvondsten van Balloo (zie 3.5) en Gasteren (zie 3.6), die in Ha D gedateerd kunnen worden, bevatten aardewerk dat niet tot RW behoort. RW I heeft kennelijk dus pas in de loop van Ha D zijn intrede in Noord-Nederland gedaan. Een ander argument tegen een te vroege datering voor RW I is het aardewerk van huis I van het Kleuvenveld bij Peelo (Kooi, 1995/1996). Dit is een geïsoleerd liggend

huis, opgegraven in 1983, waarbij een aantal afvalkuilen met aardewerk is gevonden. Er zijn twee dateringen, namelijk 2445±35 BP (GrN-12341) voor verkoolde eikels uit een paalgat van het huis, en 2760±35 BP (GrN-12342) voor houtskool uit de nederzettingsskuil met aardewerk nabij het huis. Op het eerste gezicht lijkt dit een nogal groot tijdsverschil, maar als de ¹⁴C-ijkcurve erbij wordt gehaald en de eigen leeftijd van het houtskool in acht wordt genomen, kan een absolute datering van ca. 700 v.Chr., vlak na een steil stuk in de ijkcurve, heel goed. Er is dan ook geen dringende reden om het aardewerk als ouder dan het huis te beschouwen, zoals Kooi wil. Hij wijst erop dat de andere aardewerkcomplexen van Kleuvenveld jonger zijn dan het ¹⁴C-gedateerde complex en dat zich in enkele van deze andere complexen een vroege vorm van RW I bevindt. De verschillende aardewerkcomplexen van het Kleuvenveld bevatten vormen die vergelijkbaar zijn met die van Balloo en Gasteren. Het geheel geeft de indruk van laat urnenveld-aardewerk dat in een late fase de eerste RW I-vormen in zich opneemt.

Helaas kunnen ¹⁴C-dateringen niets bijdragen aan het bepalen van dit vroegste optreden van RW I. Reden hiervan is dat zich in de ijkcurve tussen ca. 750 en 400 v.Chr. een plateau bevindt dat ¹⁴C-ouderdommen heeft die schommelen tussen 2450 en 2550 BP. Alle ¹⁴C-dateringen voor RW I vallen binnen dit plateau, met uitzondering van twee dateringen uit Eursinge (2350±70 en 2250±60 BP). Deze twee dateringen geven aan dat RW I tot na 400 v.Chr. doorloopt. Voor een dergelijk late datering zijn ook archeologische bewijzen. Er zijn immers een drietal vondsten van RW-aardewerk uit brandheuvels bekend die niet als urn gebruikt zijn, en brandheuvels komen pas vanaf ca. 400 v.Chr. voor. Het betreft allereerst een RW I-pot die samen met een bronzen fibula in 1917 werd opgegraven in tumulus 3 op het Noordse Veld bij Zeijen (Van Giffen, 1949). Enige jaren later, in 1919, werden eveneens op het Noordse Veld in tumulus 64 zowel een RW II-pot als een klein tonvormig potje gevonden. Tenslotte werd in 1935 in heuvel 2 bij Rhee een nogal atypische RW-pot gevonden (Van Giffen, 1937; Waterbolk, 1977: fig. 68). De fibula uit heuvel 3 op het Noordse Veld werd door Lanting & Mook (1977: p. 150) 'Certosa-achtig' genoemd en op grond van een vergelijkbare vondst in Noordoost-Nedersaksen in Ez Ic geplaatst.

Overigens worden in Noord-Nederland niet alleen aardewerkvormen aangetroffen die een noordelijk oorsprongsgebied hebben. In Krausse (1989: p. 106, noot 31) en Hallewas (1971) wordt vermeld dat aardewerk van de Laufelder Gruppe, die zich in de vroege ijzertijd in het Moezel- en Midden-Rijngebied bevond, is aangetroffen in Assendelft. Naast dit aardewerk bevond zich in het materiaal van Assendelft tevens HEK I-aardewerk.

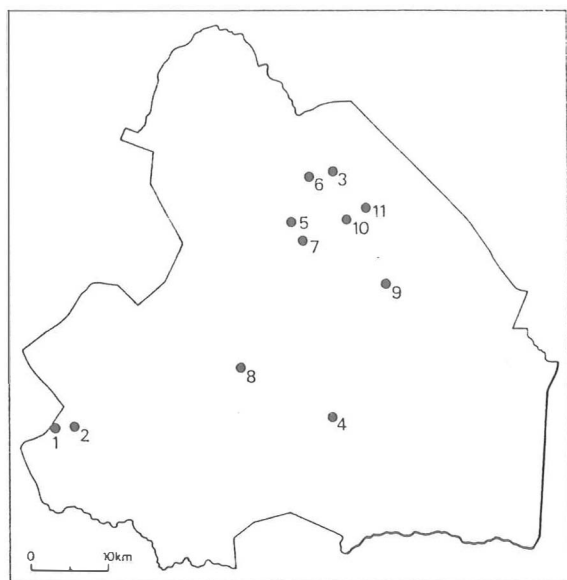

Fig. 4. De Drentse vondsten: 1. 'Havelterberg'; 2. Darp; 3. Anloo; 4. Meppen; 5. Balloo; 6. Gasteren; 7. Rolde 'Klaassteen'; 8. Wijsster 'de Emelang'; 9. Borger; 10. Eext; 11. Gieten. Tek. J.H. Zwier.

3. DE DRENTSE VONDSTEN (fig. 4)

3.1. 'Havelterberg', gemeente Havelte

3.1.1. Vindplaats en vondstomstandigheden

De vindplaats van de vondst van 'Havelterberg', nu in het Rijksmuseum van Oudheden (R.M.O.) te Leiden is niet helemaal duidelijk. In een brief van de toenmalige eigenaar, G.J. ter Kuile te Almelo, aan J.H. Holwerda (toen nog conservator van het R.M.O.) van 8 juli 1910 wordt de vindplaats als 'in de Havelterberg, nog in de provincie Drenthe' beschreven. In een latere brief van 10 november 1910 meldt Ter Kuile echter aan Holwerda dat de vondst 'definitief uit Havelte' afkomstig moet zijn. Aangenomen kan worden dat hij hiermee bedoelt dat de vondst uit de gemeente Havelte afkomstig is. Onduidelijk is of hij met 'Havelterberg' het buurtschapje Havelterberg of de Bisschopsberg bedoelt. Het probleem is het lidwoord 'de' in de uitdrukking 'in de Havelterberg'. De Havelterberg is immers de hoogte ten noorden van Havelte, die ruim in de provincie Drenthe ligt, terwijl Ter Kuile suggereert dat de vondst net over de grens in de gemeente Havelte gedaan is. Aangezien het dus niet erg waarschijnlijk is dat de vondst van de 'officiële' Havelterberg afkomstig is, moet de vondst haast wel op de Bisschopsberg gedaan zijn en daar zijn ook wel aanwijzingen voor. In een verhandeling over Havelte schrijft A. Waterbolk (1934: p. 26): "De bewoners van de Bisschopsberg, ook wel Havelterberg genoemd, stonden in vroeger jaren bekend als lastig en vechtlustig". Het feit dat men het dorpje de naam 'Havelterberg' heeft gegeven, geeft wel

aan dat deze naam lokaal wel werd gebruikt voor de Bisschopsberg. Dat maakt het waarschijnlijk dat de Bisschopsberg en eventueel het dorpje Havelterberg de vindplaats is, een mening die ook door Jager (1992) wordt gedeeld. Op de stafkaart van 1910 komt op de Bisschopsberg de naam 'Havelterberg' nog niet voor.

De vondst van 'Havelterberg' werd in 1907 gedaan en was tussen het tijdstip van vinden en de aankoop ervan door Ter Kuile in 1910, in het bezit van een manufacturier te Steenwijk. In de brief van 10 november 1910 schrijft Ter Kuile, dat de manufacturier de vondst van de grondwerkers die de vondst hadden gedaan, mee had mogen nemen naar huis. Daar bleef de vondst 3 à 4 jaar op zolder liggen. Concluderend kan het volgende gezegd worden: de vondsten zullen gevonden zijn tijdens bouw- of ontginningswerkzaamheden in of bij het huidige dorpje Havelterberg. Ook Kooi (1983) gaat ervan uit dat met 'Havelterberg' de Bisschopsberg wordt bedoeld. Volgens hem is de vondst van 'Havelterberg' echter gedaan langs de Ruitersweg. Deze mening is sterk beïnvloed door de vondst van Darp uit 1923 (zie 3.2) en door de door Van Giffen onderzochte brandheuvel van Darp. Kooi wil de vondst van 'Havelterberg' uit de directe omgeving van de vondst van Darp laten komen, hoewel daarvoor geen enkele aanwijzing is.

3.1.2. Inventarisatie en vondstbeschrijving³

De vondst van 'Havelterberg' bestaat uit een aantal voorwerpen die in het R.M.O.-inventarisnummer 191 I/4.1 t/m 4.6 hebben gekregen. Het gaat om de volgende objecten:

191 I/4.1 (Fig. 5a): Een grijsbeige pot van het type RW-1 met één klein doorboord knobbelhandvat op de buik. De pot heeft een hoge hals op een brede buik, die taps toeloopt naar een platte, smalle voet. Op de overgang van buik naar hals loopt een rand. De urn is vervormd en uitgezakt en vertoont scheurtjes en gaatjes. De magering van het aardewerk is van witte steengruis. De urn is 20,5 cm hoog en 0,5 cm dik. De diameter van de rand is 13 cm, van de buik (zonder oortje) 17,5 cm en van de voet 8 cm. Het knobbeloortje op de buik is 2 cm lang en 1,5 cm breed. Deze urn bevatte crematierechten en één van de bronzen schijven die onder inventarisnummer 191 I/4.3 worden behandeld.

191 I/4.2 (fig. 5b): Een platte, grijsbruine conische schaal met aan weerszijden twee doorboringen op ongeveer 2 cm onder de rand. Aan de binnenkant is de schaal iets lichter van kleur. De bodem is rond en afgeplat. De magering van het aardewerk is van steengruis met enige partikeltjes kwarts ertussen. De schaal is onregelmatig van vorm en aan één kant een beetje uitgezakt. De schaal, die bovenop de RW-urn werd aangetroffen en mogelijk crematierechten bevatte, was in stukken gebroken en is grondig gerestaureerd. De sporen van deze restauratie zijn op het lichaam te zien. De hoogte is 9,5 cm. De grootste diameter van de rand is 29,5 cm en van de voet 7 cm; de dikte van het aardewerk is 0,7 cm. Uit de correspondentie van Ter Kuile aan Holwerda blijkt dat zich, naast crematierechten, ook de rest van de vondst op deze schaal bevond.

191 I/4.3: Fragmenten van een aantal bronzen schijven waarvan er één, zoals gezegd, aangetroffen werd in de urn. Zeer waarschijnlijk zijn dit onderdelen van paardentuig, namelijk de schijven die werden bevestigd aan de uiteinden van het bit en waaraan de teugels werden vastgemaakt. Dit werd ook al door Ter Kuile vermoed, die ze als "ongetwijfeld bekleedstukken van paardentuig" beschreef in zijn brief van 8 juli 1910. Overigens spreekt Ter Kuile over vijf of zes sier-schijven, terwijl in Leiden slechts vier exemplaren aanwezig zijn.

De meest complete van de schijven heeft een diameter van 5,6 cm

en een groene kleur door de oxidatie van het brons. Op de bovenkant van de schijf bevindt zich een roestconcentratie van brons- en ijzerresten. Achterop aan de zijkant zitten de fragmenten van een haakje. In het midden van de schijf zit een gat (fig. 5:e).

Het tweede exemplaar is voor drie vierde aanwezig. Het heeft een groene kleuren een naar boven verbogen rand. In het midden bovenop zit een grote klomp bruine roest (ijzer) en in het midden van de schijf zit een gat. De diameter is 4,4 cm (fig. 5:g).

De derde schijf is voor de helft bewaard gebleven, heeft een zwartbruine kleur met op de bovenkant een grote klomp geoxideerd brons. In het midden zit een gat. Op de schijf zijn lijmspooren aangetroffen die wijzen op restauratie. Gezien de fragmentarische staat van de rand van de schijf is er geen diameter vast te stellen (fig. 5:f).

Van de vierde schijf is een klein fragment van het midden bewaard gebleven. Het fragmentje heeft een groene kleur met midden bovenop een bruine roestconcentratie. In het midden van de schijf is een gat. Er is geen diameter te bepalen. De dikte van alle schijven is ca. één millimeter (niet afgebeeld).

1911/4.4 (fig. 5:j-l): Drie ijzeren pijlpunten. Het eerste exemplaar heeft een ronde koker met een ronde rand en een pin voor het vastzetten van de pijlpunt in de houten schacht. Het tweede heeft eveneens een ronde koker met een ronde rand en een pin en het derde een achthoekige koker met een scherpe rand en resten van een pin in de koker.

1911/4.5 (fig. 5:h-i): Fragmenten van twee ijzeren paardenbitten die sterk geoxideerd zijn.

1911/4.6 (fig. 5:c-d): Een aantal aan elkaar geroeste voorwerpen, die gevonden werden op de schaal. Kooi (1983: p. 201) beeldt röntgenfoto's van de klomp roest af. Duidelijk zichtbaar op de foto's zijn twee ijzeren ringen, die beide twee ogen hadden. Deze ringen behoorden tot paardentuig en werden door middel van de oogjes tussen de trossen en de teugels bevestigd. Op grond van deze ringen is een reconstructie gemaakt van het tuig van 'Havelterberg'. Aan de sterk gecorrodeerde ringen zitten restanten brons en crematieresten vast.

3.1.3. Datering, parallellen en herkomst

Op grond van het paardentuig in het graf verbindt Kooi (1983) het graf van 'Havelterberg' met de paardentuiggraven van Court-St. Etienne, Hamipré-Offaing (België) en Niederstotzingen (Duitsland). Hij komt op een datering van 650 v.Chr. (Ha C). Volgens Kooi heeft het vondstcomplex van 'Havelterberg' duidelijk connecties met de Hunsrück-Eifelcultuur (HEK) in het oosten van Frankrijk en het westen van Duitsland. Hij noemt als andere voorbeelden de graven van Bäsch, Hermeskeil-Höfchen en Osburg, graven van de HEK die pijlpunten bevatten. Deze verwijzingen en dateringen doen nogal vreemd aan. Immers, de graven van Hamipré-Offaing dateren uit LT A, die van Niederstotzingen zelfs uit de vroege middeleeuwen. De Hunsrück-Eifelcultuur is pas na 600 v.Chr. ontstaan. Een kritischer beschouwing van de daterende elementen is dus nodig.

Het paardentuig laat zich niet scherp dateren. Tweedelige ijzeren bidden komen vanaf vroeg Ha C voor (Pare, 1991), evenals simpele sierschijven van het type dat in 'Havelterberg' voorkomt (Pare, 1991: p. 11; Kossack, 1959: Taf. 21). Vergelijkbare exemplaren komen ook voor in het vorstengraf van Hochdorf (Biel, 1985: Taf. 12 en Abb. 86), dat vroeg in Ha D2 thuishoort en in graf H van Wijshagen dat laat in LT A geplaatst kan worden (Van Impe & Creemers, 1991: fig. 4).

De pijlpunten geven meer aanknopingspunten. Ijzeren *Tüllenpfelspitzen* komen in Zuid-Duitsland al sporadisch voor tijdens Ha D. De vroegste vondst is die uit graf 2 in grafheuvel A bij Ewattingen, Kr. Waldshut uit Ha D1 (Sangmeister, 1992). Krausse-Steinberger (1990b) vermeldt een ijzeren *Tüllenpfelspitze* in Ha D2-context uit Barga, Kr. Konstanz. Vroeg in Ha D2 is een bronzen exemplaar te dateren uit het vorstengraf van Hochdorf (Biel, 1985: Taf. 16). Freidin (1982: p. 45) en Joachim (1968: p. 70) dateren ijzeren *Tüllenpfelspitzen* eveneens in Ha D, respectievelijk HEK I in het Bekken van Parijs, respectievelijk het Midden-Rijngebied. In Nederland treden ijzeren *Tüllenpfelspitzen* onder andere op in het graf van Haps, dat op basis van de eveneens meegegeven ijzeren antennedolk in Ha D1 gedateerd kan worden (zie 4.3). Echt algemeen lijkt dit type pijlpunt pas in vroeg LT te worden; de normale pijlpunt tijdens Ha D is een vlakke pijlpunt van ijzer- of bronsblik, driehoekig van vorm, of voorzien van schachtdoornen of weerhaken (Pauli, 1978). Krausse-Steinberger (1990a) benadrukt dat de pijlpunten gezien moeten worden als statussymbolen en alleen in de rijkere graven voorkomen. Tijdens LT A werden voornamelijk in het HEK-gebied groepjes pijlpunten in graven aangetroffen. In LT B raken pijlpunten als grafgiften met statuswaarde buiten gebruik, en komt alleen zo nu en dan nog een enkele pijlpunt in grafcontext voor.

Tenslotte kan ook aan de RW I-pot nog een daterende waarde worden toegekend. RW I-aarde werk komt immers in Noord-Nederland niet voor ca. 550 v.Chr. voor. De pot van 'Havelterberg' toont grote gelijkenis met die van Darp (zie 3.2), die vermoedelijk vlak na 500 v.Chr. gedateerd kan worden. Samenvattend kan dus gesteld worden, dat de datering na 550 en waarschijnlijk zelfs na 500 v.Chr. gezocht moet worden.

Het herkomstgebied van het paardentuig en de pijlpunten uit het graf van 'Havelterberg' moet waarschijnlijk in het HEK-gebied worden gezocht, terwijl het aardewerk (RW) lokaal gemaakt is.

3.2. Darp, gemeente Havelte

3.2.1. Vindplaats en vondstomstandigheden

De vondst van Darp werd in 1923 gedaan door J. Spin, die destijds boswachter op het landgoed van J.T. Linthorst Homan was. Hoewel de vondst vrij snel na het vinden in het Provinciaal Museum van Drenthe (P.M.D.) te Assen terecht kwam, is om duistere redenen geen vervolgonderzoek verricht en is evenmin de juiste vindplaats op kaart vastgelegd. In de inventarisatie van het P.M.D. staat als vindplaats "ten zuidwesten van de school van Darp, zuidelijk van de Bisschopsberg", een plaats die zo onwaarschijnlijk leek dat ook Van Giffen eraan twijfelde. Dit resulteerde in 1946 in een poging alsnog de exacte vindplaats te achterhalen, waarbij contact werd gezocht met J. Soer, de toenmalige boswachter. Soer wist de vindplaats globaal aan te geven,

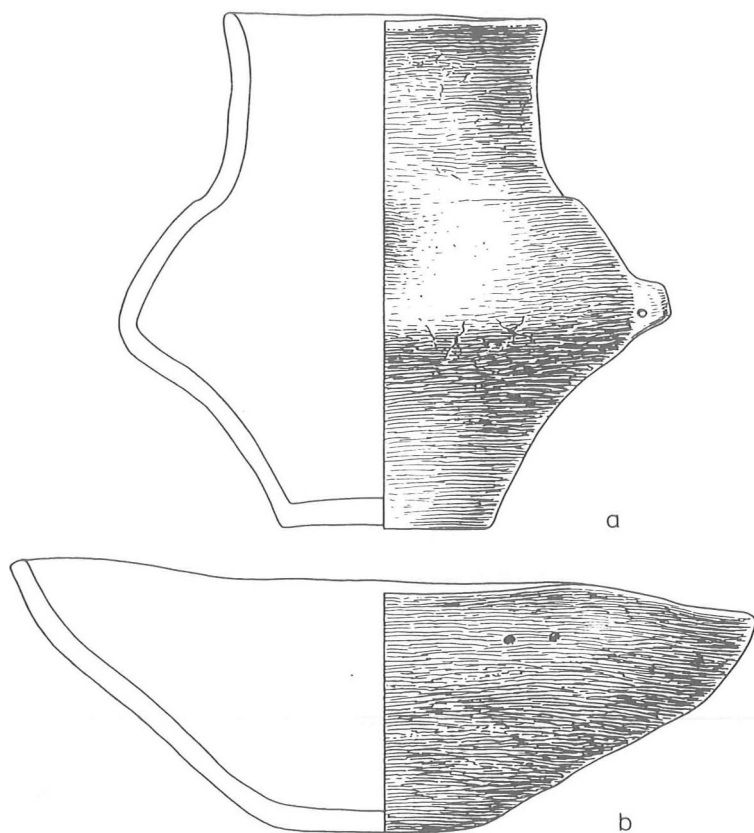

Fig. 5. De vondsten van 'Havelterberg'. Schaal aardewerk 1:3, metaal 1:2. Tek. H.R. Roelink en J.M. Smit.

namelijk in de buurt van 'Kijk Uit'. Van Giffen had echter zijn eigen ideeën. In een brief aan de burgemeester van Steenwijk, die gedateerd is op 7 februari 1946, wordt door Van Giffen als vindplaats een plek aangewezen die "een paar honderd meter ten westen van de school te Darp, ten noorden van de Kunstweg, den zogenaamde Ruiterweg" ligt. Dit gebied ligt tegenwoordig in de gemeente Steenwijk, maar is in bruikleen gegeven aan het Ministerie van Defensie als oefenterrein, die het als Amerikaanse basis gebruikte. Deze basis is een aantal jaren geleden opgeheven.

Op 9 september 1977 plaatste Kooi, die zich op dat moment met de vondst van 'Havelterberg' bezighield, een oproep in de *Meppeler Courant* met de bedoeling meer informatie omtrent de vindplaats te verkrijgen. Op deze oproep werd de volgende dag gereageerd door A. Spin-de Graaf uit Alphen aan de Rijn. Over de vondst van 'Havelterberg' wist zij niets, maar ze bevestigde wel dat haar schoonvader de werkelijke vinder was van de vondst van Darp. Tevens schreef zij dat haar man, J. Spin jr., als klein jongetje destijds bij het ontdekken van de vondst aanwezig was geweest. Uit de brief kwam naar voren dat de eigenlijke vindplaats op het militaire terrein lag. Op grond hiervan en naar aanleiding van de topografie van het gebied, kwam

Kooi tot de hypothese dat het graf van Darp deel uitmaakte van een grafveld, waartoe ook een brandheuvel op de Bisschopsberg behoorde die in 1946 door Van Giffen was onderzocht. Verder achtte hij het zeer waarschijnlijk dat ook de vondst van 'Havelterberg' deel uitmaakte van dit grafveld.

Jager (1992) twijfelde sterk aan de locatie die Kooi als vindplaats voor Darp had aangewezen en aan het idee dat er sprake moest zijn van één grafveld. Hij besloot contact op te nemen met Spin jr., de kroongetuige in deze zaak. Nadat Jager allereerst telefonisch contact met Spin jr. had gehad, stuurde hij hem op 14 mei 1987 een brief met het verzoek om op de bij de brief bijgevoegde kaart de exacte locatie van de vindplaats aan te geven en eventuele verdere informatie betreffende de vondst en de vondstomstandigheden te vermelden. In zijn antwoord op het verzoek van Jager, gegeven in een brief die gedateerd is op 25 mei 1987 en wederom is geschreven door zijn vrouw, geeft Spin jr. inderdaad aan dat hij en zijn vader in 1923 'achter de Kampen', tijdens het graven van plantgaten voor dennenboompjes, op een deel van de grafvondst ('enige urnen') stuitten. Zijn vader kwam enige dagen later terug om de plaats nader te onderzoeken, waarbij hij een voorwerp naar boven haalde dat door Linthorst Homan als een dolk

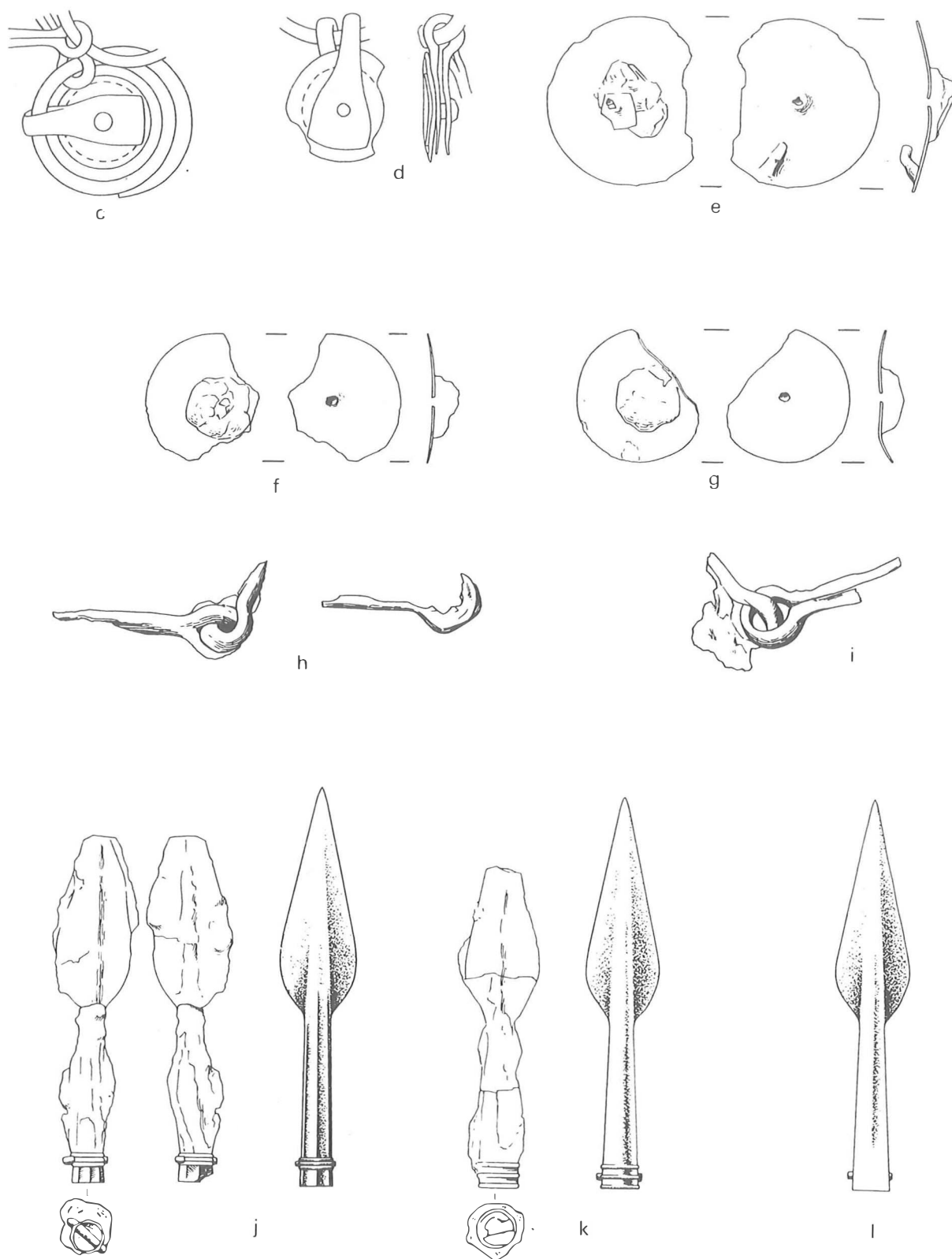

Fig. 5 (vervolg).

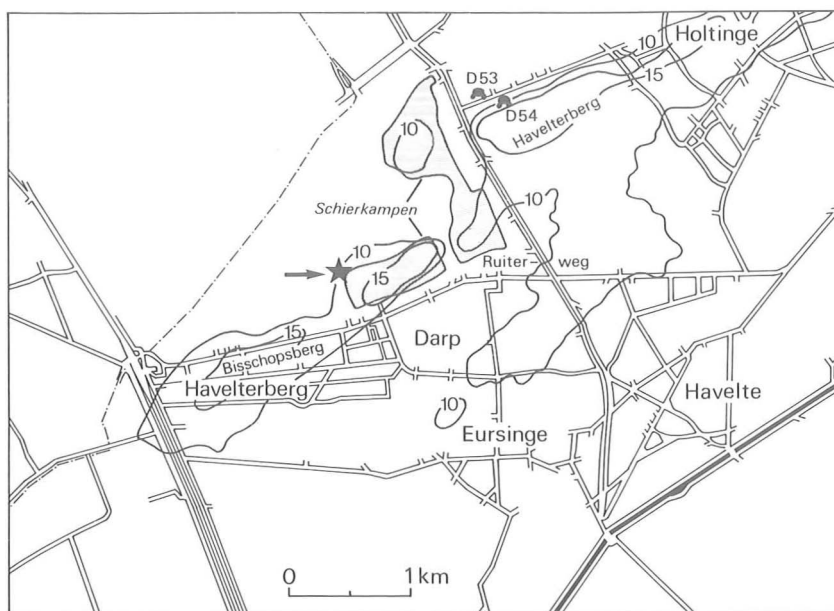

Fig. 6. De vindplaats van de vondsten van Darp, aangewezen door Spin jr. Tek. J.H. Zwier.

geïdentificeerd werd. Daarnaast zegt Spin jr. in de brief dat hij weet dat zijn vader lanspunten en een aantal ijzeren ringen had opgegraven; het juiste aantal van deze is hem echter niet bekend. Bij de brief had Spin jr. tevens het door Jager opgestuurde kaartje gevoegd, waarop hij de exacte vindplaats van de vondst van Darp (fig. 6) had aangegeven. Deze ligt ruim 100 meter ten westen van waar zich vroeger 'Kijk Uit' bevond, dus dichtbij de plaats die Soer destijds als vindplaats aangaf.

Spin jr. benadrukte tevens ten eerste dat de graf-inventaris van Darp bij elkaar aangetroffen werd en dat niet de dolk afgezonderd van het complex werd gevonden, zoals Kooi beweert. Misschien vermoedt Kooi dit omdat de dolk pas later door Linthorst Homan aan het P.M.D. werd geschonken of omdat hij uitgegaan is van de datering die Clarke & Hawkes (1955) destijds aan de dolk hebben gegeven (LT B) en die niet overeen komt met de datering van de rest van de voorwerpen (vroeg LT A). Een ander argument voor één vondstcomplex is ook de inventarisatie van het P.M.D., waarin de dolk het nummer 1924/V.1b heeft gekregen; hieruit mag worden afgeleid dat men dacht aan een gesloten vondst.

3.2.2. Inventarisatie en vondstbeschrijving

1924/V.1 (fig. 7:d): Bronzen armband van 5 open ringen op elkaar. De bovenste 3 ringen zijn niet compleet. De vorm van de armband is ovaal. De 5 ringen, waaruit de armband bestaat, hebben verschillende patronen ribbels als versiering (in het Duits *Querrippengruppen* genoemd) in de vorm van horizontale, verticale en dwarse lijntjes. De bovenste drie incomplete ringen zijn enigszins naar binnen gedruwd en hebben overlappende *joints* (verbindingen). De grootste binnendiameter is 6 cm en de hoogte van de armband is 3,5 cm. Door bronspest is de kleur lichtgroen.

1924/V.1a (fig. 7:g): Ovale, licht gebogen bronzen ring. Het oppervlak vertoont veel gaatjes en onregelmatigheden; aan de binnenkant is een stukje weggefallen. De binnenaftmetingen zijn 3,1 en 1,9 cm, de dikte is 0,5 cm en de hoogte is 0,7 cm. De kleur is groen.

1924/V.1b (fig. 7:l): Dolk met een bronzen heft en schede, maar met een ijzeren kling. Het handvat is dubbelpalmvormig en heeft een verdikt middenstuk. Aan beide kanten van het middenstuk is een identieke voorstelling aanwezig die is opgebouwd uit bolsegmenten. Het hele handvat stelt een gestileerde mannenfiguur voor met tussen het lichaam en de ledematen vier kleinere mannenfiguurtjes, in een stijl die 'raatvormig doorbroken' wordt genoemd.

De voorkant van de schede is van bronsblik en de achterkant van leer, waarop resten van een haak of een draagriem te zien zijn. De boven- en onderkant van de schede zijn versierd met horizontale banden. De bovenkant van de schede vertoont grote verticale scheuren in het bronsblik. De oorzaak hiervan kan zijn dat de dolk flink is kromgetrokken tijdens de jaren onder de grond. Ook het handvat vertoont aan de onderkant wat scheurtjes. Aan de onderkant van de schede bevindt zich een horizontale halve cirkel als afronding. De dolk is 35 cm lang en de grootste breedte is 4 cm. De bronzen onderdelen van de dolk zijn groen geoxideerd en de leren achterkant van de schede is bruin.

1924/V.1c: Twee stukjes brons van onbepaalde vorm met een lengte van 2,2 en 1,5 cm en een groene kleur (niet afgebeeld).

1924/V.1d: Twee ijzeren ringen en de top van een ijzeren speerpunt. De ringen (fig. 7:e en f) zijn zo door corrosie aangetast, dat de vormen slechts bij benadering te achterhalen zijn. In de corrosielaag zitten veel insluitsels als steentjes en zand. De binnendiameters van de ringen zijn ca. 2,5 cm, hun diktes ca. 0,5 cm. Van de speerpunt is alleen de top bewaard gebleven (fig. 7:i). Kennelijk was een midrib aanwezig op beide vlakken.

1924/V.1e: Dit voorwerp is in Assen niet meer aanwezig. De indruk bestaat dat het verloren is gegaan, maar onbekend is wanneer dit is geschied. Kennelijk ontbrak het al in 1983. De beschrijving volgens het inventarisboek is (fig. 7:k): sterk geoxideerde en beschadigde ijzeren speerpunt met tamelijk breed blad. De holle schachtkoker is kegelvormig en heeft een middenribbe die tot aan de punt doorloopt. De lengte is 15,1 cm en de breedte [kennelijk: van het blad] is 3,0 cm.

1924/V.1f: Fragmenten van twee sterk beschadigde aangekoekte speerpunten. Van één van beide (fig. 7:j) is het blad reconstrueerbaar.

Het heeft een midrib op beide vlakken en een ruitvormige doorsnede van de schachtkoker vlak boven de onderkant van het blad. De schachtkoker ontbreekt. Van de andere speerpunt (fig. 7:h) is een fragment van het blad aanwezig, eveneens met midrib op beide vlakken, en een schachtkoker met ruitvormige doorsnede.

1924/V.2 (fig. 7:a): Lichtbruine urn met een afgeknotte, peervormige buik en een hoge hals met een licht uitstekende rand. Er is een duidelijke overgang tussen de buik en de hals. De bodem is afgeplat en op de schouder bevindt zich een knobbelaar met doorboring. Vooral de bodem vertoont veel sporen van restauratie. De hoogte van de hals is 6,2 cm, de hoogte van de buik 8,8 cm en de totale urn is 15 cm hoog. De diameter van de rand is 12,3 cm, van de hals 12,5 cm, van de buik 18 cm en van de bodem 7,5 cm. Type: RW I.

1924/V.2a (fig. 7:b): Klein dubbelconisch middenbruin potje met een enigszins afgeronde bodem en een onduidelijke rand. Deze rand loopt zonder grens meteen over in het lichaam en is oneffen en enigszins beschadigd. De binnendiameter van de rand is 5 cm, de buitendiameter van de buik 6,7 cm en die van de voet 2,6 cm. Het potje is 4,5 cm hoog.

1924/V.2b (fig. 7:c): Lichtbruin, lederkleurig potje met een afgeknotte dubbelconische vorm en een extra dikke rand. Het potje heeft een steengruismagering. De binnendiameter van de rand is 5,5 cm en de buitendiameter van de rand 7 cm. De buitendiameter van de buik is 8,8 cm en die van de voet 5 cm. De hoogte van het potje is 8 cm.

3.2.3. Datering, parallellen en herkomst

De fragmenten van de drie speerpunten die nu nog in Assen aanwezig zijn lijken van hetzelfde type te zijn als de thans missende en completere tegenhanger. Niet alleen zijn bij de drie fragmenten eveneens midribben op het blad aanwezig, ook de lengte en breedte passen bij speerpunten van ca. 15 cm lengte, en met een ca. 3 cm breed blad. In figuur 7 zijn de fragmenten op een omtrek met die maten geprojecteerd, en is het missende exemplaar in omtrekschets aangegeven. De functies van de beide ijzeren ringen en de vrijwel even grote bronzen ring zijn niet duidelijk. Mogelijk speelden de ijzeren ringen een rol in de ophanging van de dolk, en was de bronzen ring een simpele vorm van een gesp.

Hoewel ook de armband, de vier speerpunten en de urn gebruikt kunnen worden, is voor de datering van het vondstcomplex voornamelijk gekeken naar de dolk. In de inventarisatie van het P.M.D. wordt de dolk gedateerd in midden LT, een datering die destijds ook door Van Giffen werd gegeven. Waarschijnlijk is men aan deze datering gekomen door uit te gaan van het onderzoek naar de Engelse dolken van Clarke & Hawkes (1955). In Engeland is namelijk een aantal op de dolk van Darp gelijkende exemplaren aangetroffen, zoals bijvoorbeeld de dolken van Hertford-Warren en Shouldham.⁴ Clarke & Hawkes delen de LT A-dolken die uit Engeland bekend zijn in een 7-tal groepen in en geven aan iedere groep een datering. Volgens hun indeling valt de dolk van Darp onder groep C. De gestileerde greepfiguren van groep C worden gekenmerkt door de U-vormige armen en benen en de opengewerkte decoratie in de ruimtes tussen het lichaam en de ledematen. Tevens zijn de grepen van deze groep 'fusiform'. Groep C wordt door Clarke & Hawkes gedateerd in LT B en heeft zijn oorsprong in Noordwest-Europa, met name in de Marnecultuur.

Jope (1961) deelt de dolken van Engeland in LT A in. Hij vergelijkt ze met de Franse dolken en komt tot de conclusie dat de Franse en de Engelse dolken een gemeenschappelijke voorganger hebben, namelijk de laat-Hallstatt dolk met *anchor-chape*. Het verschil tussen de Franse en de Engelse LT A-dolken zit in de vorm van de *chape*: in Engeland is deze van het gegoten *completed-ring* type, in Frankrijk van het *anchor-type with strainer wires*. Bovendien hebben de Engelse dolken een *twin-loops suspension*, de Franse dolken een *strap suspension*. Jope geeft de dolk van Darp in feite een Franse herkomst aan. Jope geeft de dolk bovendien een vroegere datering dan Clarke & Hawkes, namelijk LT A in plaats van LT B. Er is een dolk uit de Ardennen bekend, uit tombe 5 van Hauviné 'La Motelle-Verboyon' (thans in het museum van Epernay), die eenzelfde schedeversteving heeft als de dolk van Darp. Deze dolk wordt gedateerd in de *La Tène ancienne* Ia (Charpy & Roualet, 1991: p. 80).

De bevindingen van Jope werden overigens enige decennia eerder ook al door Déchelette (1927) geopperd. Déchelette beschrijft in zijn artikel de veranderingen van de continentale keltische dolken in de loop van LT en bekijkt de dolken in de verschillende gebieden in Europa. Aan de hand van de grote aantallen dolken die in het Marnegebied in Frankrijk zijn gevonden, oppert hij de veronderstelling dat dit gebied heel goed een productiegebied van dolken kan zijn geweest. Van de antropoïde dolken zegt hij dat de dolken uit de Hallstatttraditie stammen. Ze zijn voortgekomen uit antennedolken; men heeft simpelweg tussen de twee antennes een knop geplaatst, die in LT A dienst ging doen als menselijk hoofd, met de antennes als armen en benen. In LT B en C krijgen de knophoofden een gezicht, dat over het algemeen een keltische oorsprong heeft. Dus als de theorie van Déchelette in beschouwing genomen wordt, moet de dolk van Darp, die een knop als hoofd heeft en geen gezicht, te dateren zijn in LT A. Het afgeronde, opengewerkte uiteinde van de dolk plaatst Déchelette in dezelfde periode.

Gezien de bevindingen van Sievers (1982), lijkt het dat de dolk een vroege LT-variant is op een laat Ha D-thema. In Sievers worden de *Dolche mit glockenförmigem Heft vom Typ Larçon* behandeld. Dit type is eigenlijk alleen te vinden in het oosten van Frankrijk (Bourgonië) en kent een eigen ontwikkeling. Het handvat van dit type, dat klokvormig is, kent een continuatie in vroeg LT wanneer het overgaat in de meer antropologische vormen (*Knollenknaufl*). Een goed voorbeeld van deze continuatie in LT is het zwaard van Champberceau, dat gevonden is in het Marnegebied en parallellen heeft met de dolk van Darp (Sievers, 1982). Hoewel Sievers geen echte datering geeft aan het type Larçon (er ontbreken goed dateerbare aanknopingspunten zoals fibulae), kan door de aansluiting van dit type met de vroege LT wapens een datering in de laatste fase van Ha D mogelijk zijn. De dolk van Darp zou dan in LT A geplaatst moeten worden.

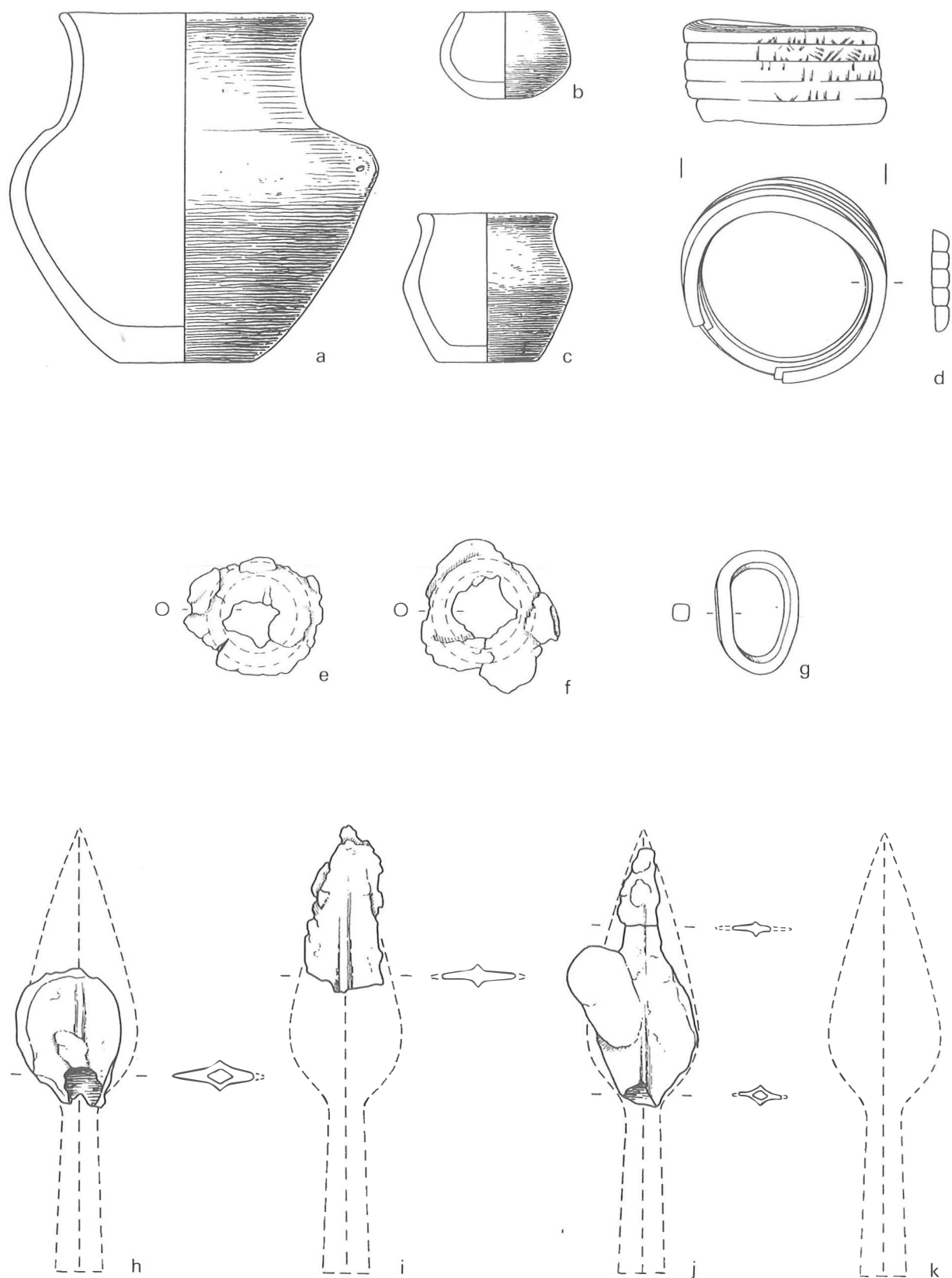

Fig. 7. De vondsten van Darp. Schaal aardewerk 1:3, metaal 1:2. Tek. H.R. Roelink, J.M. Smit en H. Praamstra.

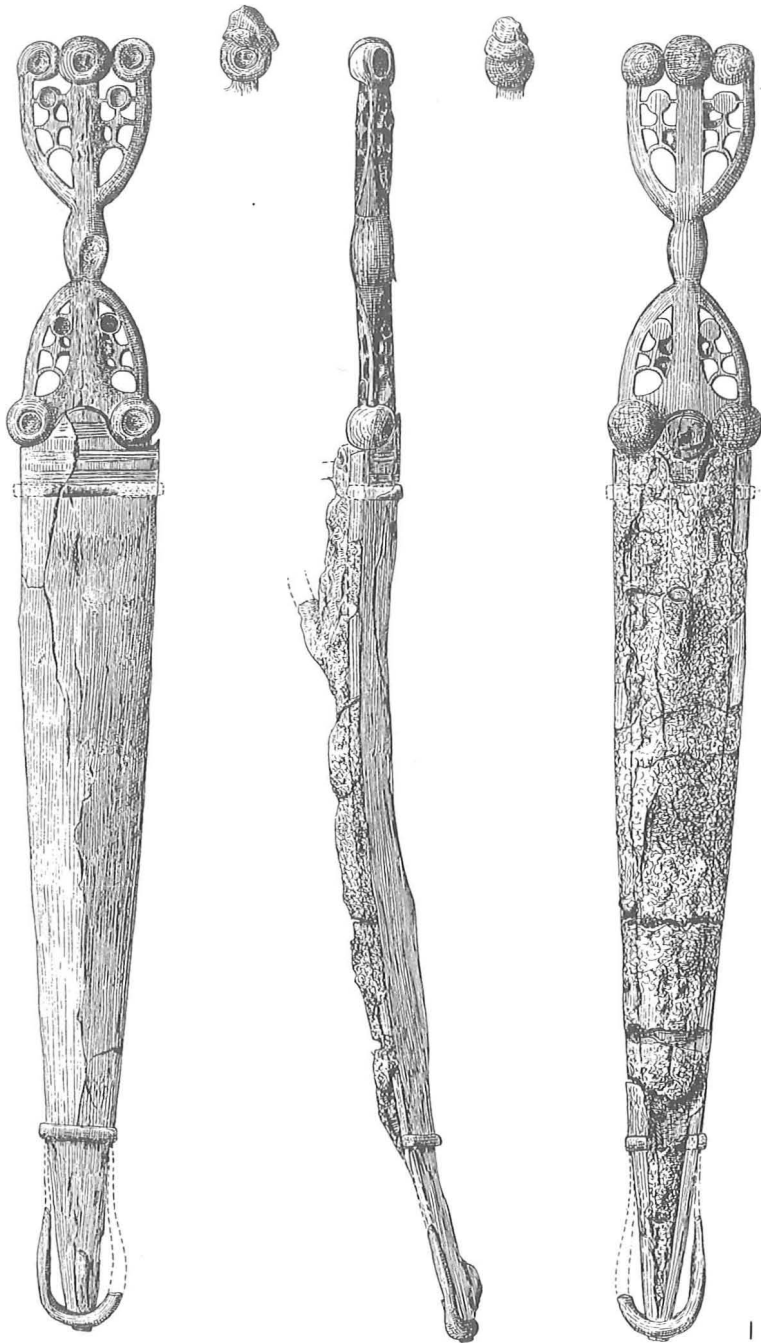

Fig. 7 (vervolg).

Ook de armbanden uit de vondst van Darp kunnen, met behulp van parallellen, gedateerd worden. Joachim (1970) schrijft dat dezelfde soort armbanden met *Querrippengruppen* ook gevonden zijn in Wirfuf, Kr. Cochem. Volgens Joachim en ook Haffner (1976) zijn deze armbanden een typisch object uit HEK I, te dateren in Ha D.

Met hun lengte van ca. 15 cm kunnen de ijzeren spitsen van Darp niet meer tot de pijlpunten worden gerekend. Waarschijnlijk zijn het spitsen van werp-

spiesen, dus speerpunten, geweest. Het type is bekend uit NO-Frankrijk uit laat Ha D en LT A-context, o.a. uit de grafvelden van Les Jogasses en Vert-la-Gravelte (Charpy & Roualet, 1991: cat.nrs 35 en 81).

De vondst van Darp kan door de combinatie HEK I-armbanden en dolk gedateerd worden op de overgang Ha D/LT A, met in kalenderjaren een datering rond 500 v.Chr. De dolk kan, gezien het onderzoek van Sievers, uit het oostelijk deel van Frankrijk afkomstig zijn, waar zich het centrum van late Hallstattwapens die doorlo-

pen in LT bevindt. Hoewel het type Larçon alleen in Bourgondië voorkomt, kan eraan gedacht worden dat in LT A de varianten hierop vanuit het Marnegebied, waar tenslotte ook het zwaard van Champberceau vandaan komt, hun verbreiding kenden. Ook de speerpunten komen waarschijnlijk uit NO-Frankrijk, of uit het HEK-gebied (zie bijv. Joachim, 1998: Abb. 3). De armbanden hebben hun wortels in het HEK-gebied.

3.3. Anloo, gemeente Anloo

3.3.1. Vindplaats en vondstomstandigheden

De vondst van Anloo werd door R.D. Mulder uit Haren aan het P.M.D. te Assen in bruikleen gegeven in 1951. Mulder had de vondst gekocht van L. Braaksma, onderwijzer en amateur-archeoloog in Assen, die op zijn beurt de vondst van de eigenlijke vinder had gekregen. Uit een latere notitie van J.D. van der Waals, conservator van de afdeling Pre- en Protohistorie van het P.M.D., blijkt dat deze vinder een zekere Daling uit Norgervaart (later Bovensmilde) was, en dat de vondsten tevoorschijn waren gekomen op ontginning bij Anloo, in 1938 of 1939. Het heeft dus ruim 10 jaren geduurd voordat de vondsten de aandacht kregen waar ze recht op hadden. Ongetwijfeld heeft dat ook gevolgen gehad voor de conservatie. Volgens een brief van Mulder van 14 april 1951 aan G.C. Helbers bestond de vondst uit "één grote massa ijzeren met bronzen voorwerpen ertussen; de ijzeren voorwerpen vielen uit elkaar".⁵ Helaas heeft nooit een gesprek met de eigenlijke vinder plaats gehad. Onbekend is derhalve, of er sprake was van een duidelijke grafvondst met crematieresten, al dan niet onder een laag heuveltje. Evenmin is bekend of aardewerksherven aanwezig waren. Deze onzekerheid heeft er mede toe geleid, dat de vondst niet als een grafvondst werd gezien, maar als een schat- of depotvondst (voor het eerst in De Laet & Glasbergen, 1959: p. 172). Gezien het karakter van de vondst staat vrijwel vast dat het hier om grafgiften gaat.

De vindplaats kan bij benadering aangegeven worden. Praamstra zegt in zijn dagrapport van 22 november 1954 het volgende: "Dicht bij Anloo, aan het rijwielpad Annen-Anloo bij de huisjes links van de weg, komende van de richting Anloo, is vroeger een grafheuvel onderzocht. Tegenover de huisjes een LaTène nederzetting (hier vandaan komt de vondst van LaTène-voorwerpen, door R.D. Mulder aan het Asser Museum geschonken) en twee grafheuvels die onderzocht zijn". De situatie die hierdoor geschetst kan worden is de volgende: het rijwielpad Annen-Anloo is kennelijk de onverharde weg Anloo-Schuilingsoord, die door het Kniphorstbos loopt. Westelijk van deze weg liggen ter hoogte van het kerkhof enkele huisjes (links van de weg komend uit Anloo) en dit is de locatie van het grote nederzettingsterrein dat ook door Jager in zijn werk over Anloo-de Strubben (1988) is aangegeven. Jager plaatst het nederzettingsterrein aan de westzijde van

zijn onderzoeksgebied, dat codenummer 92 heeft. Volgens Praamstra zou de bronsvondst dus uit dit nederzettingsterrein komen en wel aan de oostkant van de weg.

De twee grafheuvels die daar onderzocht werden, zijn blijkbaar dezelfde als Van Giffens tumuli I (onderzocht in 1939) en II (onderzocht door H. Brunsting in 1941). Deze twee heuvels liggen oostelijk buiten het nederzettingsterrein. De grafheuvel die vroeger onderzocht zou zijn 'bij de huisjes' is kennelijk de ijzertijdheuvel die Van Giffen in 1936 tijdens een ontginning heeft onderzocht waarbij ook een tweetal *Segelohrringe* werd gevonden. Praamstra is hier waarschijnlijk het slachtoffer van een karteringsfout. Volgens Jager (1988: p. 75) is de ligging van de grafheuvel echter bij vergissing onjuist aangegeven en zou deze oostelijk van de weg hebben gelegen.

Om uit te vinden op welke ontginning Daling werkzaam geweest zou kunnen zijn, heeft Jager destijds contact gehad met boeren in Anloo. Volgens de zoon van Daling werkte zijn vader voor de Heidemij, terwijl de meeste ontginningen in die jaren door de boeren zelf werden gedaan. Op grond hiervan kwam Jager tot zijn plaatsbepaling en inderdaad ligt zijn punt J, de vindplaats van de bronsvondst (fig. 8), aan de zuidzijde van een groot perceel dat best eens door de Heidemij ontgonnen zou kunnen zijn.

Overigens kan gevraagd worden waarom Van der Waals en later ook Jager het nodig vonden om opnieuw een onderzoek naar de exacte vindplaats van de vondst van Anloo in te stellen. Immers, uit het dagrapport van Praamstra van 22 november 1954 blijkt dat deze toen al over een exacte beschrijving van de vindplaats beschikte. Dat is ver voor het moment dat Van der Waals nadere informatie probeert te krijgen en kan alleen maar betekenen dat toen de vondst bekend werd in 1950/

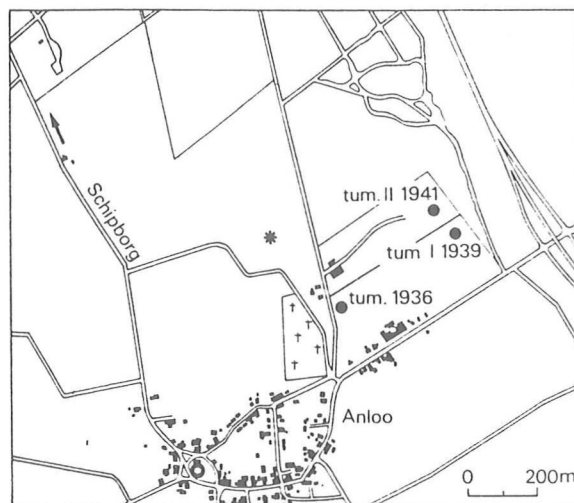

Fig. 8. De vindplaats van de bronsvondst van Anloo (naar Jager, 1988). Tek. J.H. Zwier.

1951 er wel degelijk aandacht is besteed aan de vindplaats en vondstomstandigheden, maar dat die niet zijn vastgelegd in een rapport, tenzij natuurlijk de mededeling in de inventarisboekjes van het P.M.D. te Assen uiteindelijk daarop teruggaan. De huidige briefjes kunnen echter niet eerder gemaakt zijn dan door Glasbergen in 1955. Waarschijnlijk is Praamstra zelf betrokken geweest bij deze speuractie naar de vindplaats en vondstomstandigheden van de vondst van Anloo.

De vondst van Anloo werd voor het eerst gepubliceerd door Mulder in het artikel 'Drentse praehistorie' in het tijdschrift *De Wandelaar* (18, 1950) (zie noot 5).

3.3.2. Inventarisatie en vondstbeschrijving⁶

1955/IX.3 (Fig. 9:c): Een fragment van een *phalera*. De schijf is opengewerkt in ajourstijl. Het patroon bestaat uit één centrale cirkel met daaromheen vier cirkels, waartussen zich nog eens vier halve cirkels bevinden. Op de centrale cirkel zit een ronde verhoging met een gat erin. De vier ringen om de cirkel, die onderling met elkaar verbonden zijn door staafjes, hebben een kruispatroon in zich dat weer versierd is met gaatjes langs de randen. De vier halve ringen hebben op hun beurt ook weer halve kruisen in het midden, die tevens versierd zijn met kleine gaatjes langs de randen. De randen van alle ringen en de rand van de centrale schijf hebben een lijnversiering. Aan de achterkant van de schijf bevindt zich een bevestigingsknop, waarvan de helft is afgebroken. De diameter van de schijf is 8,4 cm en de kleur groenbruin; delen van de sierschijf zijn aangevuld.

1955/IX.4 (fig. 9:d): Fragment van een *phalera*, identiek aan inventarisnummer 1955/IX.3 maar meer beschadigd; zo ontbreekt uit de buitenster ringendeel. Bij de opening zit een grote roestklomp die een impressie van een soort schroef met vier groeven heeft. De gehele schijf is naar boven verbogen. De bevestigingsknop op de achterkant is bij deze schijf wel compleet. De diameter van de schijf is 8,4 cm en de kleur is groenbruin.

1955/IX.5 (fig. 9:g): U-vormig wangstuk van een paardenbit met aan de uiteinden verdikkingen, waaraan een versiering vastzit van drie elkaar rakende cirkels. De cirkels hebben een lijnversiering in het midden van iedere cirkel zit een gaatje. Over de gehele bovenlengte van het voorwerp loopt een inkeping. Een van de uiteinden vertoont een beschadiging. De grootste hoogte van het wangstuk is 9,9 cm en de breedte 5,8 cm. De kleur is groen.

1955/IX.6 (fig. 9:h): U-vormig wangstuk van een paardenbit, identiek aan inventarisnummer 1955/IX.5 maar niet beschadigd en met een iets mindere kromming. De hoogte is 10,1 cm en de breedte 5 cm. De kleur is groen.

1955/IX.7 (fig. 9:i): U-vormig wangstuk van een paardenbit, identiek aan inventarisnummer 1955/IX.5 en 1955/IX.6. Het rechteruiteinde van de inkeping, die over de gehele bovenlengte loopt, is een beetje beschadigd. De hoogte is 10 cm en de breedte 5 cm. De kleur is groen.

1955/IX.8 (fig. 9:a): Grootste deel van een *phalera*, met smalle, vlakke rand en groot sterk gewelfd middendeel. Midden op de voorkant is een oude reparatie zichtbaar. Binnenin de welvung zit een roestconcentratie met een uitstekende knobbel. De grootste diameter is 11,2 cm en de kleur is groenbruin.

1955/IX.9 (fig. 9:b): Grootste deel van een *phalera*, identiek aan inv.nr 1955/IX.8. Het centrum van de welvung vertoont een gat. De diameter is 10 cm en de kleur is groen.

1955/IX.10 (fig. 9:e): Grootste deel van een oorspronkelijk vlakke, nu licht doorgebogen *phalera*, met een versiering in de vorm van drie dubbele concentrische cirkels, en in het midden een doorboorde knobbel. Achterop de rand zit een grote metaalconcentratie met een impressie van lijntjes en groeven. Achterop in het midden bevindt zich een sterk afgesleten knobbel. De diameter is 6,8 cm en de kleur is groen.

1955/IX.11 (fig. 9:f): Fragment van een *phalera*, met omhoog gebogene

rand. In het midden van de schijf zit een groot gat. De *phalera* heeft een iets ander versieringspatroon dan zijn tegenhanger 1955/IX.10, namelijk zeven enkele concentrische cirkels waarvan de binnenste drie dicht op elkaar staan, de drie daaropvolgende een groep vormen met meer ruimte tussen de ringen ten opzichte van elkaar en de laatste ring de rand van de *phalera* vormt. De diameter is 6,1 cm en de kleur is groen.

In de inventarisatie van het P.M.D. worden de U-vormige wangstukken beschreven als "versierde puntversteigers van zwaarden" en de *phalerae* als "bodems van bronzen vaatwerk". Maar als men de voorwerpen goed bestudeert, de identificaties van de vondst door Kooi (1983), Pauli (1983), Bloemers (1986) en Jager (1988) ter harte neemt en bovendien de reconstructie van een paardenbit van Hochdorf door Biel (1985: Abb. 86) bekijkt, moet het wel duidelijk zijn dat we hier te maken hebben met paardentuig.

Zoals uit de brief van Mulder van 14 april 1951 blijkt, bestond de vondst uit zowel bronzen als ijzeren voorwerpen, die helaas niet meer te redden waren. Hoewel het niet duidelijk is welke deze ijzeren voorwerpen waren, kan verondersteld worden dat het graf van Anloo een wagengraf was. De combinatie bronzen paardentuig en ijzeren onderdelen van wagens komt in graven namelijk vaker voor. De twee sierschijven en de drie U-vormige wangstukken duiden aan dat het tuig bestemd was voor twee paarden. Gedacht zou kunnen worden aan een door twee paarden getrokken tweewielige wagen, zoals onder andere bekend is uit Nijmegen (Bloemers, 1986) en de Ardennen (zie 4.3). Anderzijds kan ook gedacht worden aan ijzeren wapens, als pijl- en lanspunten, die onherkenbaar waren.

3.3.3. Datering, parallellen en herkomst

In een brief aan Van Giffen van 26 april 1951 zegt Dehn uit Marburg dat de sierschijven van Anloo erg veel weg hebben van zowel de vondst van Champagne, die gedateerd wordt in LT A, als de schijven die gevonden in het Marne-Rijngebied zijn en dan met name van de vondst van Langenhain-am-Taunus. Een andere vondst uit het Marnegebied die grote overeenkomsten heeft met Anloo, is Somme-Bionne.

Van groot belang is het boek over cirkelornamentiek van Lenerz-de Wilde (1977). Zij plaatst de sierschijven van Anloo in LT A. Door puur naar de decoratie te kijken geeft ze als belangrijkste kerngebied van dit soort versiering, door haar groep 1 genoemd, de Champagne aan. Daarnaast behoren delen van de Beneden-Moezel, het Departement Meuse en gebieden langs de Donau tot het kerngebied van deze groep. De verspreiding strekt zich uit tot in Oost-Frankrijk, het HEK-gebied, langs de Rijn en de Neckar, in Bohemen, Durrnberg, Starnberger See en Franche-Comté. Dit verspreidingsgebied werd tevens in de brief van Hawkes aan Harsema (zie noot 5) al genoemd.

Naast het onderzoek van Lenerz-de Wilde is het artikel van Pauli (1983) over een in de Donau aan-

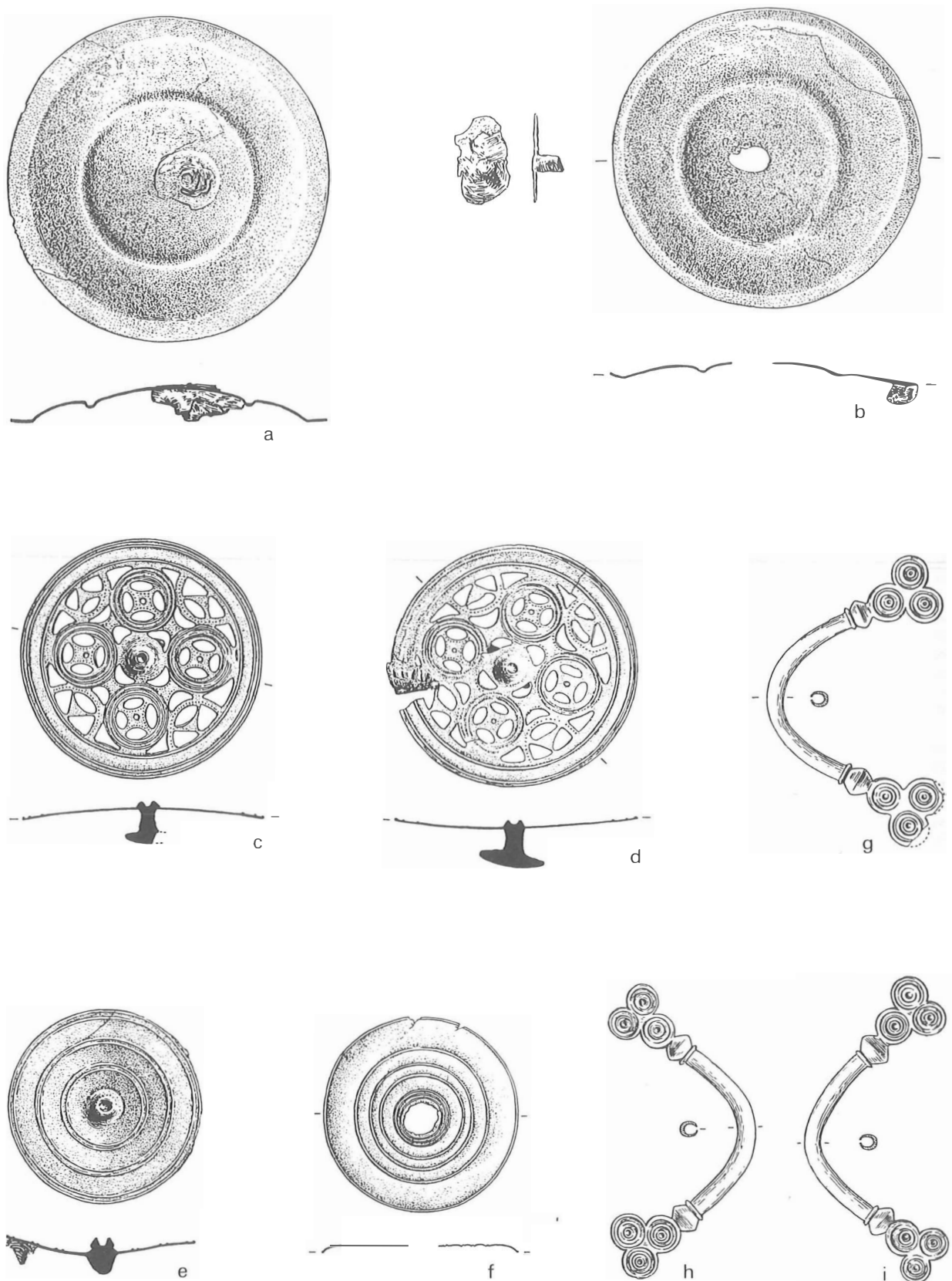

Fig. 9. De vondsten van Anloo (tek. P.C.A. van der Kamp, in inventarisboek P.M.D.). Schaal 1:2.

getroffen bit met sierplaten van groot belang. Dit exemplaar wordt door hem in vroeg LT A gedateerd. Bij de parallellen noemt Pauli ook de vondst van Anloo.

Als herkomstgebied van de ajoursierschijven worden zowel de Champagne (Lenerz-de Wilde, 1977) als het Donaugebied en Bohemen (Pauli, 1983) geopperd. Daarom moet gekeken worden naar de exacte datering die beide auteurs geven: Lenerz-de Wilde geeft globaal LT A aan en Pauli vroeg LT A. Omdat LT A in het westen van Europa ontstaat (Parzinger, 1988), lijkt het in dit geval de beste oplossing om aan te nemen dat dit soort paardentuig ontstaan is in de Champagne en via het Donaugebied in de Bohemen terecht is gekomen, waar het zijn grootste bloei en verspreiding kende.

3.4. Meppen, gemeente Zweeloo

3.4.1. Vindplaats en vondstomstandigheden

De vindplaats van de vondst van Meppen is exact bekend. De *situla* werd in 1936 door J. Eefting gevonden tijdens graafwerkzaamheden bij het dorp Meppen, op de kavel met de kadastrale aanduiding sectie K, No. 2955 (fig. 10). Helaas werd de aanvankelijke min of meer intacte *situla* achteloos terzijde gezet, en vervolgens door de plaatselijke jeugd zwaar beschadigd. Slechts de dikkere rand, en een aantal fragmenten van wand en bodem konden daarna worden verzameld. Bij het na-onderzoek dat uitgevoerd werd door Van Giffen (1938c: fig. 7) bleek dat de vondst in het midden van een kringgreppel tevoorschijn was gekomen. Deze kringgreppel lag in een kringgreppelveld. De bijzetting van een rijk graf in een urnenveld is op z'n minst opvallend.

De vondst werd op 31 maart 1936 door het P.M.D. van de vinder aangekocht en in de jaren '60 naar het

laboratorium van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (R.O.B.) te Amersfoort gebracht. Daar werden de fragmenten van de *situla* door J. Ypey (naar aanwijzingen van Glasbergen) aangevuld tot een compleet exemplaar. Kimmig (1962/1963) vermeldt dat daarbij ook het bodemfragment werd gebruikt, waardoor de hoogte van de *situla* tijdens de restauratie kon worden bepaald. Deze bodemfragmenten worden in Assen apart bewaard.

3.4.2. Inventarisatie en vondstbeschrijving⁷

1936/III.4 (fig. 11): *Situla* van brons met een van een brede concentrische ring voorziene platte bodem. Het lichaam van de *situla* is uit één stuk bronsblik gedreven. De opstaande rand van de los vervaardigde bodem is niet bewaard gebleven; de diameter van de bodem is bij benadering te bepalen. De rand van de *situla* loopt schuin naar binnen en is verdikt. Aan weerszijden bevinden zich op de buitenrand twee aanhechtingsplaatsen voor hengselhouders, die aan de *situla* door middel van twee klinknagels bevestigd zijn. De *situla* is in zijn gereconstrueerde vorm ca. 44 cm hoog en heeft een grootste diameter van 43 cm; de kleur is bruingroen.

3.4.3. Datering, parallellen en herkomst

Von Merhart (1952) maakt onderscheid tussen emmers en *situlae*. Emmers worden volgens hem gekarakteriseerd door het feit dat ze twee vaste oren, al dan niet voorzien van beweegbare ringen, als handvatten hebben. *Situlae* hebben daarentegen beweegbare beugelvormige hengsels.

Het bijzondere aan de *situla* van Meppen is dat deze behoort tot een kleine groep, waartoe ook de *situlae* van Gladbach, Kr. Neuwied (Duitsland), Crossac, Loire-Atlantique, de twee exemplaren van Spézet-en-Kerléonet, Finistère, Damerey, Saône-et-Loire, Roque-Courbe, Hérault, Lavaud-Bousquet, Haute-Vienne (Frankrijk), Ins-Grossholz, Kt. Bern (Zwitserland), Campovalano, Picenum, Rotella, Picenum, Cairano-'Calvario', Campania en Oliveto Citra-'Turni', Campania (Italië) behoren. Het meest recente overzicht van deze groep is van de hand van Nortmann (1998), maar eerder hebben Kimmig (1962/1963) en Bouloumié (1977) aandacht aan deze *situlae* besteed.

Op grond van een aantal stilistische kenmerken onderscheidt Kimmig deze groep, waarbij hij alleen de *situlae* van Meppen, Gladbach en Ins-Grossholz noemt, van de zogenaamde rheinisch-tessinische (RT)-*situlae*. Het belangrijkste verschil daarbij is dat de wanden van de *situlae* van de groep van Meppen uit één stuk brons gedreven zijn, waardoor ze naadloos zijn, terwijl de wanden van RT-*situlae* gebogen uit bronsblik en geklonken zijn. Daarnaast zijn de *situlae* van de groep van Meppen in vergelijking tot de RT-groep veel groter⁸; is de aard van de hengselhouders anders en wordt de bodem versterkt met een brede ring, althans in Meppen, Gladbach en Ins-Grossholz (Ostenwalder & Breitenbach, 1979-1980: Abb. 3).

Ook Bouloumié (1977) behandelt Meppen in zijn artikel over de indeling van de verschillende *situla-*

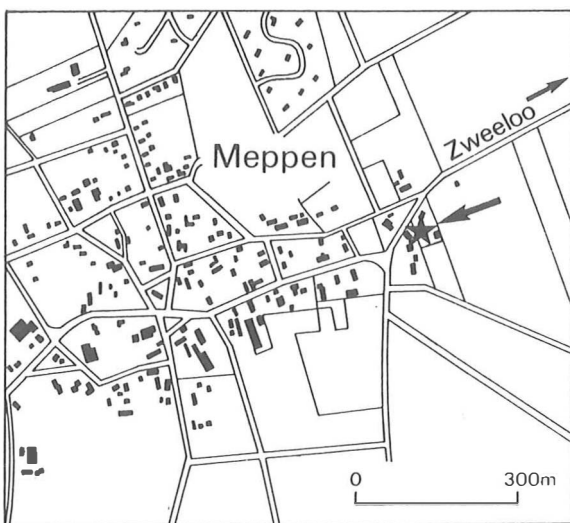

Fig. 10. De vindplaats van de *situla* van Meppen. Tek. J.H. Zwier.

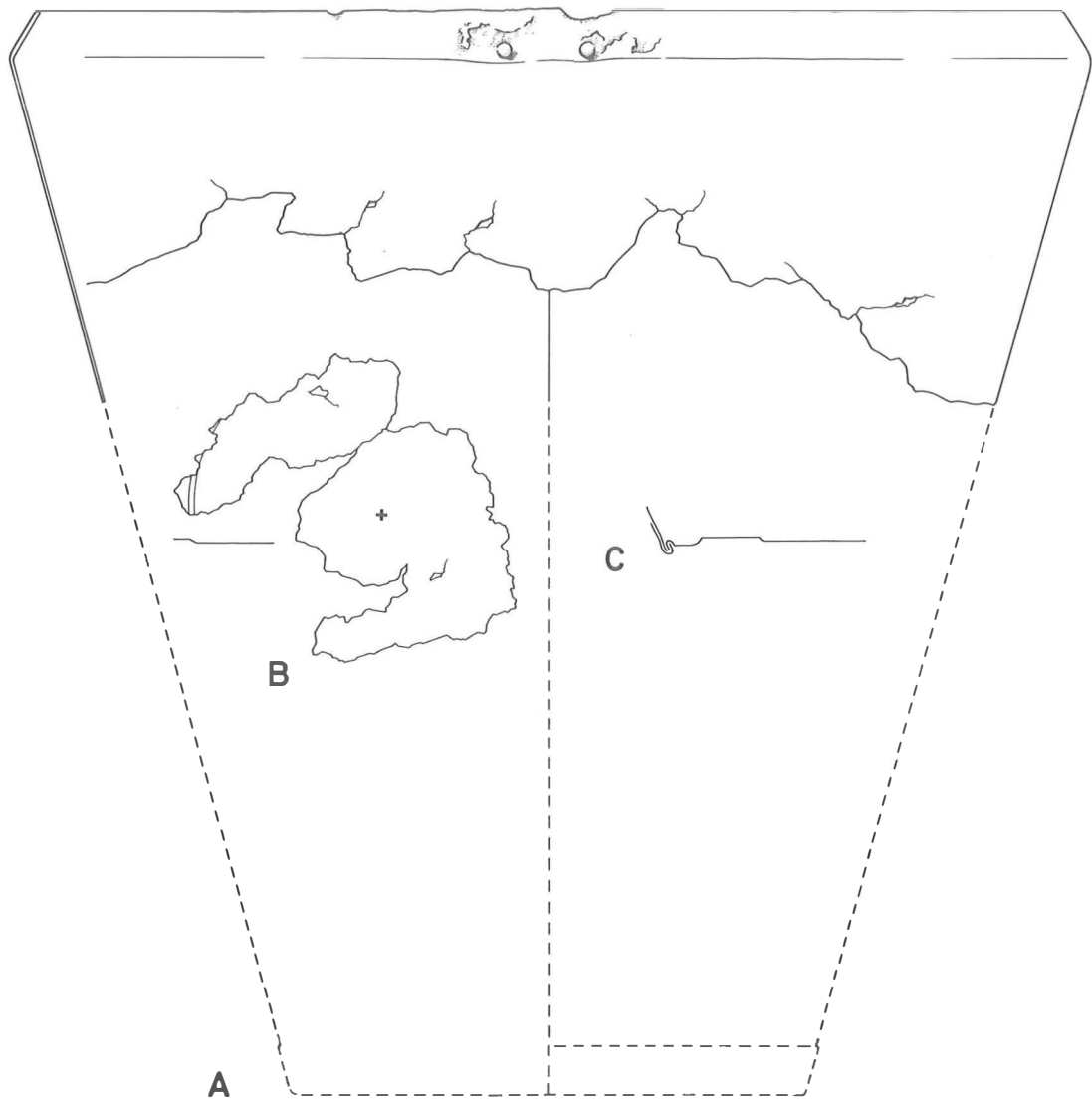

Fig. 11. A. De *situla* van Meppen in zijn gereconstrueerde vorm. Schaal 1:3. B. Het losse bodemfragment met de aanzet van een brede versterkingsring. Het kruisje geeft bij benadering het centrum aan. Schaal 1:3. C. Bevestiging van de bodem bij de *situla* van Gladbach, volgens Kimmig (1992/1993). Tek. J.M. Smit.

typen. Hierbij volgt hij de indeling die in 1955 en 1957 voor de Etruskische *situlae* is opgesteld door Giuliani Pomes. Aangezien deze indeling, die de groepen A t/m F betreft, niet geheel toerikend is voor het onderzoek van Bouloumié, maakt deze zijn eigen voortzetting van de groepen. De *situla* van Meppen valt volgens hem in zijn groep G: *situlae* die zijn gemaakt volgens de zogenaamde *l'ecrouissage*-techniek. *L'ecrouissage* betekent letterlijk 'het koud smeden'. Deze techniek houdt het uithameren van bronsblik in, dat in wezen met het koude metaal gebeurt. Om scheuren te voorkomen wordt het bronsblik wel af en toe opgewarmd. Verdere kenmerken van deze groep G zijn dat de *situlae* geen karakteristieke schouder of hals hebben en dat de rand niet is opgerold of omgeslagen, maar van binnen uit is

geslagen. Bouloumié vindt dat deze techniek thuisloort in het Rijnland tijdens Ha D3. Opvallend is dat hij (net als Kimmig overigens die de Franse exemplaren niet kende) de *situlae* van Damerey (Bonnamour, 1970) en Roque-Courbe (Garcia, 1987) niet noemt.

Hoewel Bouloumié uiteenlopende dateringen aan zijn groep G geeft (Gladbach en Meppen in LT A, Ins-Grossholz in Ha D en Spézet en Crossac in Ha C) vormt de datering van dit soort *situlae* in feite geen probleem. Ins-Grossholz wordt door de fragmenten van goudband gedateerd in Ha D2, een datering die ook door Roque-Courbe wordt bevestigd. Deze *situla* wordt namelijk door de bronzen bijlen van het type *launacienne* en het type *Rochelongue*, die in de *situla* werden aangetroffen, in de tweede helft van de 6e eeuw v.Chr. gedateerd. In

Spézet bevatten de twee *situlae* (die in elkaar werden aangetroffen) 92 bronzen zogenaamde Bretonse kokerbijlen (Bouloumié, 1977: pp. 9-10). Deze worden in de regel in *Bronze Final III*, gelijktijdig met Ha C geplaatst. De Bretonse kokerbijlen lopen echter volgens Briard & Verron (1976: p. 574) waarschijnlijk langer door: “*Leur datation est difficile. Elles apparaissent déjà dans les dépôts en langue de carpe du Bronze Final III, mais furent surtout produits du Hallstatt I*”. Dit zou wel eens kunnen betekenen dat het hele depot ook eerder zou kunnen worden gedateerd, namelijk in Ha D. Nortmann (1998) vermeldt dateringen in de tweede helft van de 6e eeuw v.Chr. voor de grafvondsten van Lavaud-Bousquet en Campovalano en op zijn vroegst het tweede kwart van de 6e eeuw v.Chr. voor de graven van Cairano en Oliveto Citra. Op grond van deze dateringen kan de *situla* van Meppen bij benadering rond 550 v.Chr. worden geplaatst.

Anders dan de datering zorgt de herkomst van dit soort *situlae* wel voor de nodige problemen. Ten opzichte van elkaar zijn de exemplaren van deze groep verspreid gevonden. Vooral Meppen is met zijn noordelijke ligging een uitschieter. Nortmann (1998) pleit voor Midden-Italië als herkomstgebied. De exemplaren noordelijk en westelijk van de Alpen wijzen volgens hem op vroege handelscontacten met dit gebied. Gezien het verspreidingsbeeld kan echter een Franse herkomst niet worden uitgesloten, o.i.

3.5. Balloo, gemeente Rolde

3.5.1. Vindplaats en vondstomstandigheden

Volgens het inventarisboek van het P.M.D. werd de vondst van Balloo begin 1855 gedaan in een vergraven tumulus. In datzelfde jaar werd hij door H.C. Carstens, griffier bij de arrondissementsrechtbank te Assen, ge-

schonken aan het museum. In de *Catalogus der Oudheid-kundige Voorwerpen, tentoongesteld bij gelegenheid van het IXe Landhuishoudkundig Congres te Assen*, dat in 1854 plaatsvond en naar aanleiding waarvan het P.M.D. zelf gesticht werd, wordt deze vondst echter al genoemd. Dit betekent dat de vondst eerder dan in 1855 gedaan moet zijn. In die catalogus staat dat de vondst, die werd ingebracht door Carstens, bestond uit een “urn met beenderen en gedeelten van wapenen met twee kleine urnen”. Het laatste woord is weliswaar niet helemaal duidelijk, maar kan nauwelijks iets anders zijn. Bovendien wijzen andere gegevens er op, dat twee kleine potjes tot de vondst behoren, namelijk vermeldingen in het museumregister en de *Catalogus S. Gratama*. Onder ‘Bijzonderheden’ wordt vermeld dat de vondst “is gevonden te Balloo onder één der tumuli”. De vindplaats is ongetwijfeld één van de tumuli in het grote grafheuvelveld van Balloo, dat in 1833 gekarteerd is op verzoek van Reuvens. Van dit grafveld rest nu nog het Tumulibos. Voor een overzicht van de ontginningsgeschiedenis van het grootste deel van dit grafveld en van de rol die Carstens hierbij speelde kan verwezen worden naar Marring (1998). Op grond van zijn gegevens zijn in figuur 12 de percelen aangegeven waarin de grafheuvel die de vondsten bevatte gelegen zou kunnen hebben. Er is echter geen reden om aan te nemen, zoals Marring doet, dat de vondst uit één van de grote grafheuvels komt. Overigens is het grafveld van Balloo nog groter geweest. Ten noorden van het Tumulibos onderzocht Van Giffen (1936a) immers enkele kringgreppels van een urnenveld uit de late bronstijd/vroege ijzertijd. Hoe groot dit urnenveld is, of is geweest, kan niet bepaald worden.

Er zijn problemen betreffende de samenstelling van deze vondst. Kooi (1983: fig. 8-9) beeldt een groot aantal voorwerpen af, die blijkens de onderschriften alle tot inventarisnummer 1855/I.73 zouden behoren.

Fig. 12. De omgeving van Balloo, met het Tumulibos volgens de kadastrale kaart van ca. 1950. De door A. van Apken in 1833 voor Reuvens gekarteerde grafheuvels zijn aangegeven als zwarte stippen. De vindplaats van de vondsten 1855/I.73 bevond zich in de zwaarder aangezette percelen, die volgens Marring (1998) ten tijde van de ontginning in het bezit waren van Carsten, de eerst bekende eigenaar van deze vondst.

In werkelijkheid dragen slechts enkele voorwerpen dit nummer en is het grootste gedeelte van de door Kooi afgebeelde bronsfragmenten ongenummerd. Deze ongenummerde fragmenten worden bovendien bewaard in een doosje met inventarisnummer 1876/VI.2. Volgens de inventarisboekjes beslaat 1855/I.73 de urn, fragmenten van een holle, onversierde halsring, een complete armband en twee aan elkaar gesmolten/geoxideerde fragmenten van een tweede armband. Inventarisnummer 1876/VI.2 komt in de boeken niet voor! Overigens moet hierbij worden aangetekend, dat het huidige systeem van inventarisnummers door Van Giffen na 1918 is ingevoerd en dat deze ook verantwoordelijk was voor de hernummering van de reeds aanwezige collectie. Deze hernummering vond plaats op basis van oudere bronnen, en is niet altijd foutloos verlopen (zie Butler, 1960: bijlage II). De beide schaalvormige urntjes die volgens het museumregister en *Catalogus S. Gratama* tot de vondst behoren, werden geïnventariseerd onder 1855/I.26 en 1855/I.80, en zodoende 'losgemaakt' uit het vondstcomplex.

Op verzoek van Van Giffen heeft T. Kat-van Hulten in de jaren '40 tekeningen gemaakt van objecten die nu tot de vondst van Balloo worden gerekend. Aan 1855/I.73 worden op dat moment ook fragmenten van beide versierde holle halsringen en van enkele armringen toegeschreven. Een groot fragment van een van de versierde holle halsringen krijgt van haar echter nummer 1876/VI.2, waarbij op de achterzijde van de tekening wel wordt genoteerd, dat dit nummer niet voorkomt in de boeken, en dat verdere gegevens ontbreken.

De *Catalogus S. Gratama* en de museumregisters bieden geen uitkomst. Er is sprake van een urn met crematieresten en bronzen voorwerpen, nader gespecificeerd als een complete bronzen armband en fragmenten van bronzen sieraden. Het is dus onduidelijk, waar Van Giffen zijn toewijzing op baseerde. Het meest waarschijnlijke is, dat de complete armring, de fragmenten van de onversierde holle halsring en de beide aaneelkaar gesmolten/geoxideerde fragmenten van een tweede armring in de urn lagen toen Van Giffen de vondst van Balloo herinventariseerde. De overige bronsfragmenten konden bij gebrek aan gegevens niet aan de vondst worden toegeschreven. Waar het nummer 1876/VI.2 op gebaseerd is, blijft onduidelijk. De museumregisters bevatten geen aanwijzingen voor een bronsvondst die rond die tijd zou zijn binnengekomen. Dit nummer is overigens niet op de fragmenten zelf geplaatst. In de jaren '40 was in ieder geval al een deel van die fragmenten bij de urn en de bronzen voorwerpen met inventarisnummer 1855/I.73 gevoegd. Toen later geconstateerd werd, dat het grote fragment van een versierde holle halsring, dat Kat-van Hulten nog als 1876/VI.2 had getekend, aan de fragmenten in urn 1855/I.73 paste, leek het voor de hand te liggen beide groepen te combineren tot die ene rijke grafvondst die Kooi afbeeldde. Het blijft echter de vraag of dit correct is.

3.5.2. Inventarisatie en vondstbeschrijving

1855/I.73a (fig. 13:j): Een lage, afgerond dubbelconische pot met lage cilindrische hals en kort schouderdje van lichtbruin aardewerk. De pot heeft een horizontaal, tweemaal doorboord knobbeloortje op de afgeronde buikknik en is 10,5 cm hoog.

1855/I.26 (fig. 13:k): Dikwandig klein schaalpje met afgeronde bodem, en naar binnen toe overkragende, afgeplatte rand. Toont sporen van secundaire verbranding. Doorsnede 6,5 cm, hoogte ca. 3 cm.

1855/I.80 (fig. 13:l): Schaalpje met vlakke bodem en afgeplatte rand. Doorsnede 10 cm, hoogte 4,5 cm.

1855/I.73b (fig. 13:g): Een gave, met groepen dwarsstreepjes versierde, groen geoxideerd bronzen armband.

1855/I.73c (fig. 13:h): Een groot fragment van een armband als 1855/I.73b.

1855/I.73d (fig. 13:f): Verschillende fragmenten van met groepen dwarsstreepjes versierde, groen geoxideerd bronzen armbanden.

1855/I.73e (fig. 13:i): Fragmenten van vijf, aan elkaar gesmolten bronzen ringen. Deze ringen hebben een decoratie in de vorm van groepen dwarsstreepjes.

1855/I.73f (fig. 13:a): Fragmenten van een holle, groen geoxideerd halsring, gemaakt van dun plaatbrons. De halsring is over het gehele oppervlak versierd met verschillende motieven. De diameter is 2,2 cm.

1855/I.73g (fig. 13:b): Fragmenten van een tweede versierde holle halsring, gemaakt van dun plaatbrons. De diameter is 2,2 cm.

1855/I.73h (fig. 13:c): Fragmenten van een onversierde holle halsring, gemaakt van dik plaatbrons. De diameter is ca. 1,5 cm.

1855/I.73i (fig. 13:d): Fragment van een plat, spiraalvormig voorwerp van plaatbrons, kennelijk beslag gezien de nietgaatjes. Een oude breuk is gerepareerd met klinknageltjes.

1855/I.73j (fig. 13:e): Een drietal stukken van een verbogen en gebroken bronzen naald (Kooi, 1983: p. 204) of, waarschijnlijker, dunne armband.

3.5.3. Datering, parallellen en herkomst

Bronzen holle halsringen, in het Duits *Hohlwulste* of *Hohlringe* genoemd, kennen een geschiedenis die begint in de late bronstijd en doorloopt tot in Ha D. Ze worden voornamelijk aangetroffen in graven en depots in Noordwest-Duitsland en dan met name in het gebied rond Oldenburg en in Midden- en West-Nedersaksen. De Oldenburgse ringen worden door middel van de ringen van Seddin, Kr. Westprignitz, gedateerd in de periode Montelius VI (Ha C/D) en vormen een aparte groep die kenmerkend is voor het Ems/Wesergebied. Aan de versieringen is te zien dat deze groep tevens parallellen heeft aan de oostelijke rand van het verspreidingsgebied van *Hohlwulste* (Sprockhoff, 1959). In Midden- en West-Nedersaksen worden de ringen vooral gevonden langs de benedenloop van de Elbe; uit dit gebied zijn 10 exemplaren bekend. In het westen van dit gebied loopt de verbreiding door tot aan de Weser (Jacob-Friesen, 1974). Het oudste exemplaar van de Oldenburgse groep, die direct aansluit aan de *Hohlwulste* uit de late bronstijd, is gevonden in het grafveld van Pestrup en heeft een geometrische driehoekversiering. Andere ringen uit Noordwest-Duitsland zijn die van Delthun, Gem. Ganderkesee, Stellmoor, Gem. Rastede; Lastrup, Kr. Aschendorf-Hümmling, Hahn, Gem. Rastede, Kr. Ammerland, Marwendel, Kr. Lüchow-Dannenberg, Alt-Bukowitz, Kr. Berent en

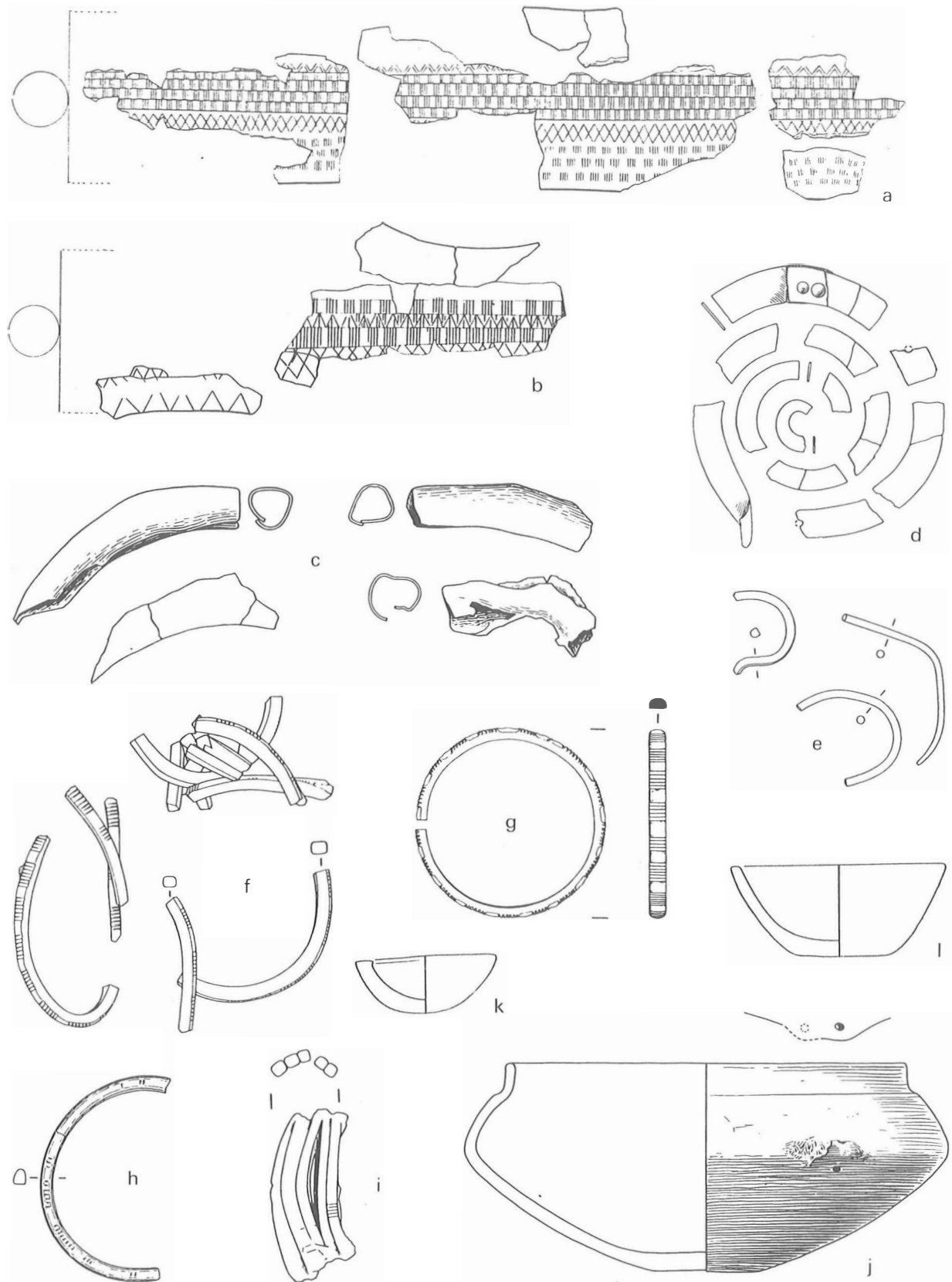

Fig. 13. De vondsten van Balloo. Schaal aardewerk 1:3, metaal 1:2. Tek. H.R. Roelink en J.M. Smit.

Dümmersee. Deze exemplaren hebben vaak een andere versiering dan Pestrup (zo heeft de *Hohlwulst* van Lastrup een vlechtband-, visgraat- en schaakbordmotief en die van Dümmer een verticale *Rippenbänder*-versiering met visgraatmotief) en dit kan wijzen op een jongere datering. De ring van Immensen, Kr. Burgdorf, heeft een scharniersluiting en daarom ook wellicht ook een jongere datering (Sprockhoff, 1959). Tenslotte bevatte de depotvondst uit het veen van Plaggenburg, dat in 1880 gedaan werd, onder andere een halve *Hohlwulst* (Schwartz, 1995). Jacob-Friesen (1974) ziet in *Hohlwulste* een ontwikkelde vorm van de dunne, onversierde holle ringen uit het zuiden van het Hallstattgebied, namelijk Zuid-Duitsland en Bohemen. Deze onversierde zuidelijke voorlopers van de *Hohlwulste* kunnen volgens hem gedateerd worden in zijn periode V. De *Hohlwulste* kunnen op hun beurt in zijn periode VI (Ha D) geplaatst worden en eventueel doorlopen in LT A. Naast deze Noordwest-Duitse *Hohlwulste* is er ook een exemplaar uit RML-groep in het HEK-gebied bekend. Deze wordt door Parzinger (1988) geplaatst in de fase IA3 en geeft in de traditionele termen een datering in Ha D2/D3.

Ook in ons land zijn, naast Balloo, andere bronzen holle halsringen aangetroffen. In Drenthe zijn *Hohlwulste* uit Gasteren (zie 3.6), Rolde 'Klaassteen' (zie 3.7) en Wijster 'de Emelang' (zie 3.8) bekend en in Gelderland uit Ubbergen. De halsring van Ubbergen werd gevonden op een stuk hooggelegen bebost heide-land tussen Meerwijk en Ubbergen, dat toebehoorde aan Jhr. Dommer van Poldersveld te Ubbergen. De exacte datum van het ontdekken van de ring is niet te achterhalen; Janssen (1859) heeft het over "eenige jaren geleden". De fragmenten van de holle bronzen ring waren over een massieve bronzen halsring met pseudo-tordering en een scharniersluiting geschoven. Het is niet duidelijk of de *Hohlwulst* al bij het vinden om de pseudo-*Wendelring* was geschoven, of dat dit na het vinden is gedaan, om de fragmenten van de *Hohlwulst* beter te kunnen bewaren. De *Hohlwulst* heeft een versiering bestaande uit drie aansluitende, smalle zones, met schuine arcering, gescheiden door brede onversierde gedeeltes.

Voor de *Hohlwulste* wordt een datering in Ha D geopperd. Een goed aanknopingspunt voor deze datering is het feit dat in het graf van Balloo HEK I-armringen (inv. nrs. 1855/I.73b-e) zijn aangetroffen. Zoals reeds beschreven bij de vondst van Darp zijn dit soort armbanden typische voorwerpen uit HEK I (Ha D) (Joachim, 1970; Haffner, 1976). De combinatie *Hohlwulste*-HEK I-ringen is dus eenduidig Ha D.

De armringen zijn afkomstig uit het HEK-gebied en de *Hohlwulst* heeft een Noordwest-Duitse oorsprong.

3.6. Gasteren 1949/50, gemeente Anloo

3.6.1. Vindplaats en vondstomstandigheden

De vondst van Gasteren werd omstreeks 1949/1950

gedaan tijdens ontginningswerkzaamheden van een perceel heideveld ten zuidoosten van Gasteren. Dit perceel grenst aan het urnenveld dat in 1939 door Van Giffen is onderzocht (fig. 14). Er bestaat een brief van J.H. Keizer aan J.J. Butler, waarin hij de precieze vondstomstandigheden, de voorwerpen en de plaats van deze tijdens het ontdekken van de vondst beschrijft en tekent. Hoewel er geen datum op de brief staat, kan die toch globaal aangegeven worden. In de brief staat namelijk dat Keizer vóór het schrijven van de brief nog met H.J. Bellen contact heeft gehad. Deze brief is verstuurd vanuit de Van den Bosstraat te Appingedam, waar Keizer in maart 1961 nog woonde. Aangezien Butler op 25 februari 1957 bij het B.A.I. in dienst kwam en Bellen op 11 april 1961 overleed, kan de brief tussen deze twee data gedateerd worden. Onder een kleine tumulus, die 2 meter in doorsnede en ongeveer 60 cm hoog was en door een ringsloot werd omgeven, werden in een concentratie van houtskool en crematiereesten een hoeveelheid aardewerk en bronzen voorwerpen aangetroffen. Het zou hierbij om de door Van Giffen (1945) niet onderzochte heuvel 18 kunnen gaan. Deze heuvel ligt namelijk in het terreingedeelte, dat blijkens de topografische kaart van 1952 herontgonnen is (zie fig. 14). Keizer schetste ook het profiel van de tumulus. Daarop is te zien dat de vondst bovenop een grondlaag lag waarin zich aardewerkscherven bevonden. Ook wordt duidelijk aangegeven dat het heideprofiel onder de tumulus doorliep en zijn aan weerszijden van de tumulus drie urnen te zien die Keizer "ongeveer 11 jaar geleden alleen bij de 'beheerder' thuis heeft gezien". De urnen waren gevuld met crematiereesten en hadden 'dwarse' oortjes. In één van de urnen zou zich een baardtangetje hebben bevonden. Een deel van de vondst kwam in het bezit van Keizer, die de voorwerpen, waarschijnlijk in het begin van de jaren '60, grotendeels aan Van Giffen overdroeg. Keizer hield echter anderhalve armband in zijn bezit. Hoewel in het dagboek van W.A. van Es, toen conservator van het P.M.D., op 17 november 1958 staat dat Van Giffen een deel van de depotvondst van Anloo in Appingedam op het spoor was gekomen, betreft dit kennelijk dat deel van de vondst van Gasteren, dat Van Giffen van Keizer kreeg.

Zoals in noot 5 al ter sprake is gekomen, blijkt uit de aantekeningen van Van der Waals dat de vondsten van Anloo en Gasteren aanvankelijk met elkaar in verband werden gebracht en dat de gegevens van beide nogal eens door elkaar werden gehaald. Wellicht komen deze misverstanden door het feit dat Van der Waals zijn gegevens destijds heeft gekregen van L. Braaksma, onderwijzer te Assen, die het andere deel van de vondst Gasteren kocht. Deze Braaksma was niet bij het ontdekken van de vondst zelf aanwezig geweest en kon dus alleen navertellen wat hij had gehoord over de vondstomstandigheden. Het deel van de vondst dat Braaksma in zijn bezit had zou zich thans bij een zoon of dochter van deze in Canada bevinden. Keizer was door een aantal inwoners van Gasteren, die bij de ontginningen en het ontdekken van de vondst betrokken waren ge-

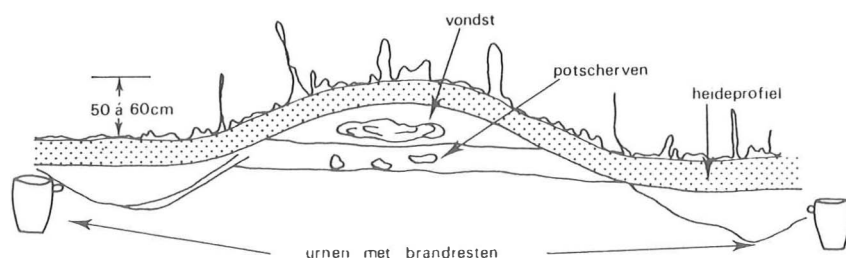
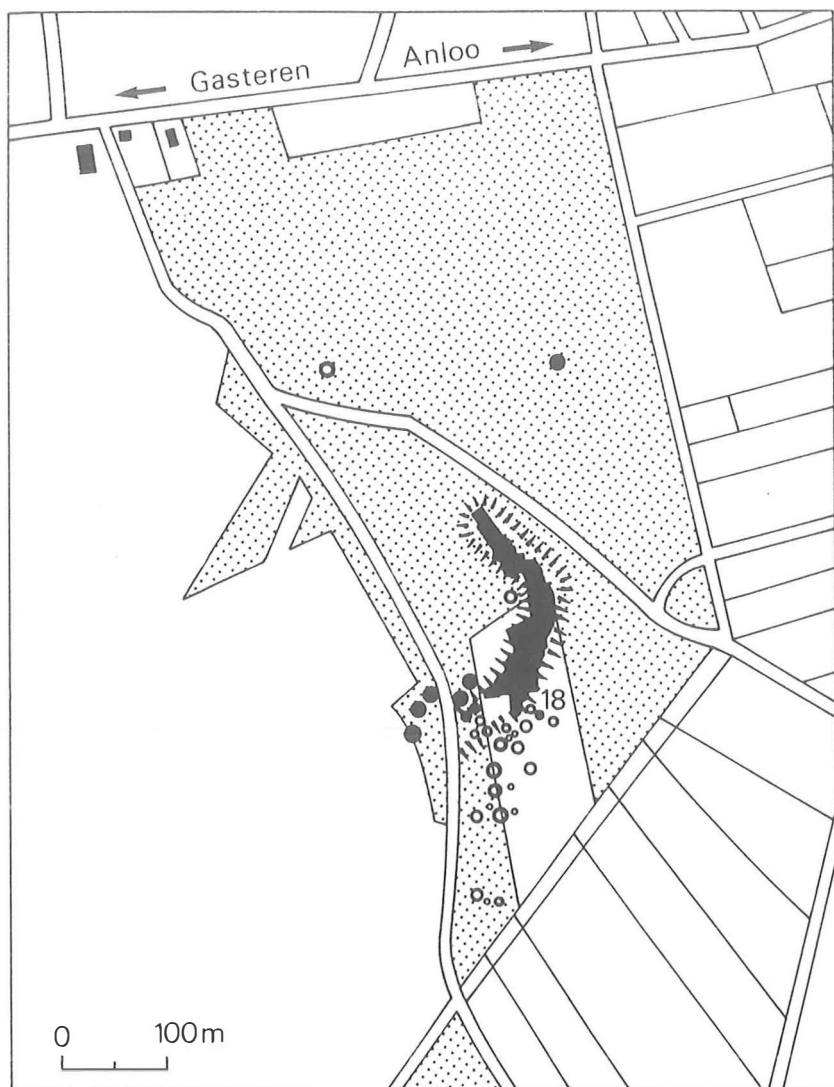

Fig. 14. A. De vermoedelijke vindplaats van de vondsten van Gasteren. Het door Van Giffen onderzochte urnenveld (zwart) en de onderzochte heuvels (open cirkels) zijn geprojecteerd op de stafkaart van 1952. Niet ontgonnen terrein is van een raster voorzien. Van de heuvels in het ontgonnen perceel was alleen heuvel 18 niet onderzocht. Tek. J.H. Zwier. B. De schets van Keizer met een doorsnede van de heuvel, waarin de bronsvondst werd ontdekt.

weest, aan zijn deel van de vondst gekomen. In de aantekeningen van Van der Waals staat dat de voorwerpen (die hij beschrijft als een “amfoor”, een “klein schaalkje”, “fragmenten van een holle bronzen ring” en “fragmenten van 4 à 5 armringen”) tot 1954 in bezit waren van Gerrit Pieters.

In 1989 werd de vondst door het B.A.I. overgedragen aan het P.M.D.

3.6.2. Inventarisatie en vondstbeschrijving⁹

1989/VI.5a (fig. 15:a): Een zevental wandscherven van verschillende potten. Eén scherf heeft een ooraanzet. Van der Waals zegt in zijn aantekeningen dat de scherven afkomstig zijn van een amfoor en een klein schaalkje.

1989/VI.5b (fig. 15b-d): Drie deels verwrongen, met dwarsstreepjes versierde, groen geoxideerd bronzen ringen. Alleen de diameter van armband b is te meten en is ongeveer 6 cm. De dikte van de ringen is ongeveer 0,4 cm.

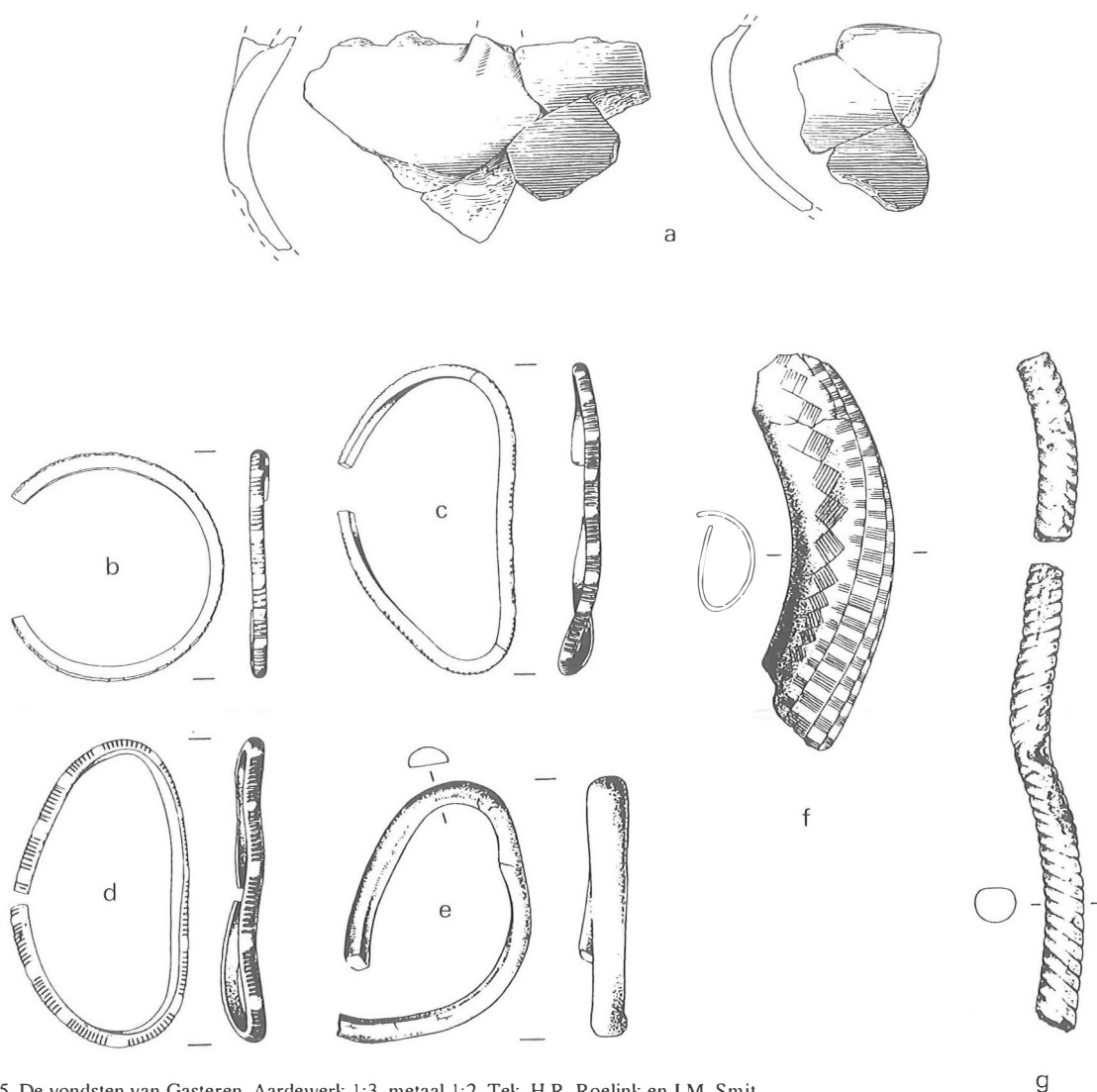

Fig. 15. De vondsten van Gasteren. Aardewerk 1:3, metaal 1:2. Tek. H.R. Roelink en J.M. Smit.

1989/VI.5c (fig. 15:e): Groot deel van een verwrongen, onversierde, open, groen geoxideerd bronzen armband. De doorsnede is half-cirkelvormig en meet ongeveer 1 bij 0,5 cm.

1989/VI.5d (fig. 15:f): Fragment van een met groepen van 4 à 5 verticale en zigzagvormige lijntjes versierde, holle, groen geoxideerd bronzen halsring.

1989/VI.5e (fig. 15:g): Twee fragmenten van een massieve, getordeerde, groen geoxideerd bronzen halsring (*Wendelring*). De lengtes zijn respectievelijk 12,5 en 5,0 cm en de diameter is 0,8 cm.

3.6.3. Datering, parallellen en herkomst

Zie 3.5, de vondst van Balloo. Ook de vondst van Gasteren kent de combinatie *Hohlwulst*-HEK-ringen. Opvallend is verder dat het aardewerk net als in Balloo geen RW is. Kennelijk was RW I dus nog niet in gebruik toen de vondsten van Balloo en Gasteren in de grond kwamen.

Heynowski (1996) maakt onderscheid tussen gewone en imitatie- of pseudo-*Wendelringe* (zie ook 2.5).

De gewone ringen bestaan uit een op de doorsnede vierkante tot stervormige staaf, die vervolgens gedraaid wordt. De pseudo-ringen hebben een ronde doorsnede. Deze pseudo-*Wendelringe* kunnen zo goed geïmiteerd zijn, dat zelfs de *Wendestellen*, de plaatsen waar de torsie van richting verandert, zijn aangebracht. Gasteren 1949/50 is in ieder geval een pseudo-*Wendelring*. Gasteren 1756 (3.10.1) en Gieten (3.10.3) zijn dat zeer waarschijnlijk, evenals de ring van Ubbergen. Het artikel van Heynowski geeft tevens belangrijke indicaties voor de datering van dit soort ringen. Heynowski deelt de ringen in drie groepen en *Horizonten* in en knoopt per regio in Noord-Duitsland en Denemarken hier een datering aan vast (Heynowski, 1996: Abb. 11-12). De dateringen van pseudo-*Wendelringe* uit Thüringen/Nedersaksen kunnen tevens voor de Drentse exemplaren gelden. Uit Heynowski's beschrijvingen van de verschillende groepen is op te maken dat de

Drentse exemplaren het waarschijnlijkst tot zijn groep twee behoren, die gedateerd kan worden in Ha D3.

3.7. Rolde 'Klaassteen', gemeente Rolde

3.7.1. Vindplaats en vondstomstandigheden

De exacte datum van de vondst van Rolde 'Klaassteen' en de plaats ervan zijn niet geheel bekend. In de *N.R.C.* van 16 april 1937 schrijft Bellen, dat de vondst "enige tijd geleden" gedaan werd door L. Wichers te Nijlande (gemeente Rolde), tijdens het ontginnen van een stuk heideland "nabij de Klaassteen in 't Westerveld van Rolde". De inventarisatie van het P.M.D. meldt dat de vondst in juli 1936 gedaan is. De vondst, die temidden van vele crematies lag, bestond uit een aantal voorwerpen en een aanzienlijke hoeveelheid aardewerkscherven. Wichers kon toentertijd slechts een vijftal zware bronzen ringen en wat scherven meenemen. Wat later, bij het graven van een aardappelkuil op het daarnaast gelegen perceel van R. Smeenge, tevens afkomstig uit Nijlande, trof Wichers een drietal klokbekers aan waarvan hij slechts één nogal fragmentarisch exemplaar heeft kunnen meenemen.

Op de topografische kaart 1:50.000, kaart blad 12 (Assen), uitgave 1909¹⁰ heeft Bellen ten westen van de Klaassteen een kruisje gezet daarbij de datum van 17 april 1937 geschreven. De coördinaten van dit punt zijn ongeveer 238,9/533,7 (fig. 16). Waarschijnlijk is dit de vindplaats van zowel de crematies als de bronzen ringen en de drie klokbekers. De plaats die door Bellen is aangegeven ligt echter niet in het Westerveld van de marke Rolde, maar op het gebied van de marke Nijlande.

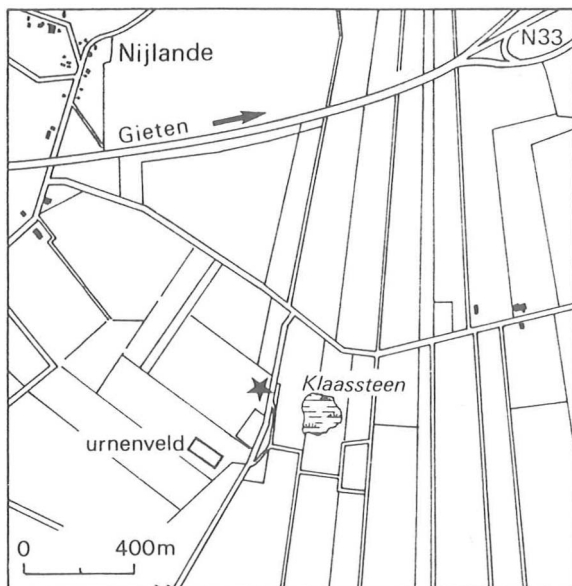

Fig. 16. De vindplaats van de vondsten van Rolde 'Klaassteen', aangewezen door Bellen. Het in 1940 door Brunsting onderzochte stuk van het urnenveld van Eldersloo is aangegeven. Tek. J.H. Zwier.

In 1940 is door Brunsting van het B.A.I. een grafheuvel en een klein deel van een urnenveld op een perceel in de onmiddellijke omgeving van deze plaats onderzocht. Er is hier ongetwijfeld sprake van één groot urnenveld die door Brunsting (1942) met de naam 'Eldersloo' werd aangeduid. De vondst van Rolde 'Klaassteen' werd op 17 april 1937 door Bellen aan het P.M.D. geschonken.

3.7.2. Vondstbeschrijving¹¹

Het hele vondstcomplex is in het P.M.D. geïnventariseerd onder nummer 1937/IV.1. Naast twee vrijwel complete armringen zijn fragmenten aanwezig, waaruit op basis van doorsneden drie andere armringen gereconstrueerd kunnen worden (fig. 17).

Ring a: Open (?) armband met D-vormige doorsnede. Buitendiameter 6,5 cm, breedte 0,9 cm, dikte 0,5 cm. Uit drie grote fragmenten gereconstrueerd. Versiering bestaande uit groepen dwarse groeflijntjes.

Ring b: Open armband met afgerond-rechthoekige doorsnede. Buitendiameter 7,3 cm, breedte 1,2 cm, dikte 0,5 cm, opening 0,3 cm. Compleet. De versiering is nauwelijks meer zichtbaar door verwerking, maar bestond kennelijk uit groepen dwarse groeflijntjes.

Ring c: Open (?) armband met D-vormige doorsnede.

Ring d: Open armband met D-vormige doorsnede. Buitendiameter 6,8 cm, breedte 1,1 cm, dikte 0,5 cm. Van eventuele versiering is door oxidatie geen spoor meer aanwezig.

Ring e: Uit twee grote fragmenten gereconstrueerde ring, ca. 3/4 is aanwezig. Vermoedelijk van hetzelfde type als 1-4, dus met onderbreking D-vormige doorsnede. Buitendiameter ca. 7 cm, breedte 0,9 cm, dikte 0,5 cm. Vage sporen van versiering met dwarse groeflijntjes.

Verder is een fragment van een groen geoxideerd bronzen holle halsring aanwezig (fig. 17:f). De ring was in vier stukken gebroken, maar is gerestaureerd en opgevuld met een groenachtige substantie. Op een deel van de ring is versiering aanwezig, in de vorm van twee rijen dubbel- of meervoudige schuine strepen naar links en naar rechts, die gescheiden zijn door een horizontale lijn; waarschijnlijk liep deze versiering over het gehele voorwerp. De restauratie van de ring is niet zo goed uitgevoerd, de gelijkde stukken passen niet goed op elkaar en daardoor krijgt de ring een onregelmatige vorm. Bij benadering is de binnenste diameter van de ring 1,2 cm en de buitenste 1,74 cm.

Er bestaat een vooroorlogse foto waarop de vijf armringen in hun toenmalige staat zijn afgebeeld. De sterke fragmentatie, die op de tekeningen zichtbaar is, is kennelijk van na die tijd.

3.7.3. Datering, parallellen en herkomst

Zie 3.5: de vondst van Balloo.

3.8. Wijster 'de Emelang', gemeente Beilen

3.8.1. Vindplaats en vondstomstandigheden

Volgens W. Beijerinck (1924: p. 37) lag in het buurtschap 'de Emelang', ten noorden van Wijster, een grafveld van tenminste twintig kleine heuveltjes (fig. 18). Deze heuveltjes hadden een doorsnede van een paar meter en waren van geringe hoogte. Naast de grafheuveltjes bestond het grafveld verder uit een langgerekte heuvel en twee grotere ronde heuvels. Het perceel waarop het grafveld lag was eigendom van R. Nijweming. In de winter van 1920/1921 werd dit grafveld grotendeels geëgaliseerd en verploegd. Beijerinck

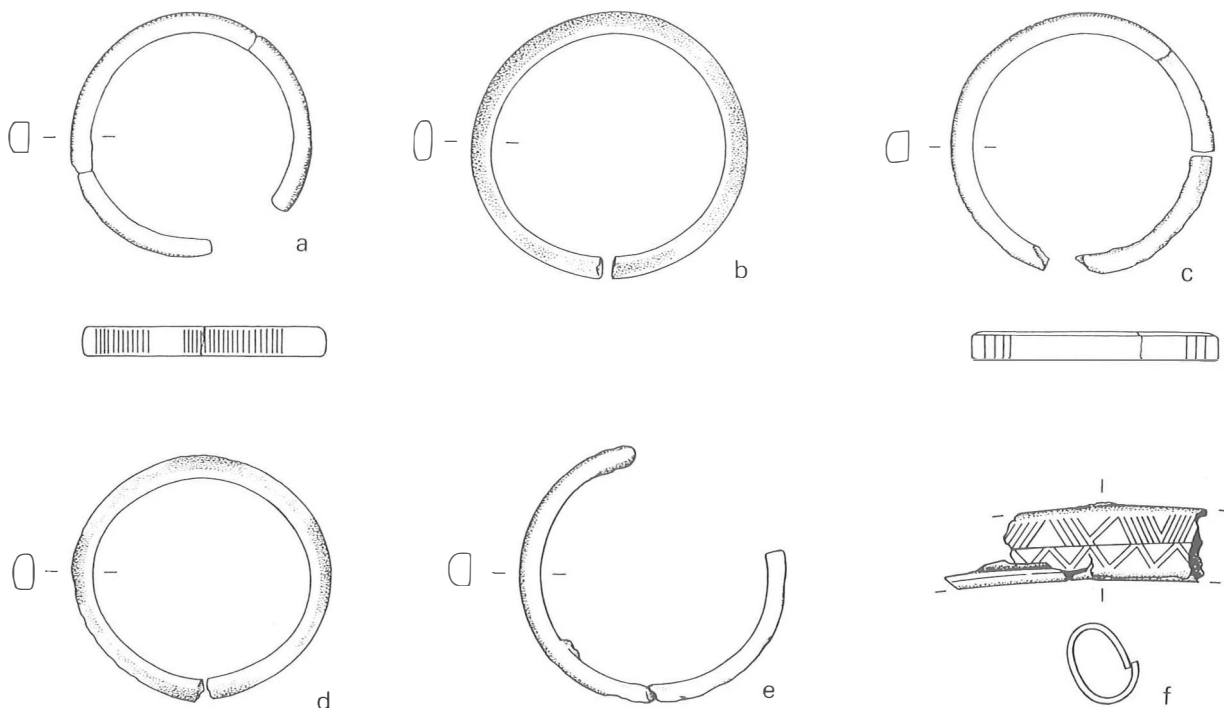

Fig. 17. De vondsten van Rolde 'Klaassteen'. Schaal 1:2. Tek. J.M. Smit.

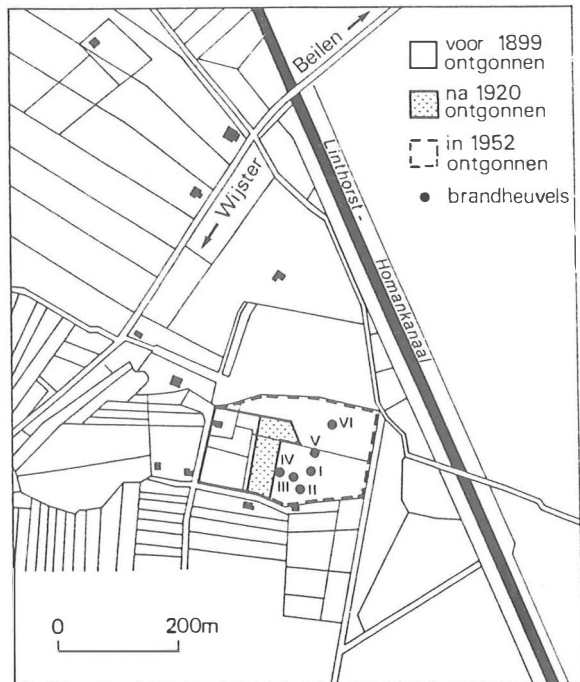

Fig. 18. De ligging van het ijzertijdgrafveld op 'de Emelang' bij Wijster (naar Beijerinck, 1924: fig. 1 en Van Giffen, 1954). De ontginningsgeschiedenis van het terrein is aangegeven. De vondsten van Beijerinck komen uit het gearceerde terreingedeelte. Tek. J.H. Zwier.

raapte in dezelfde winter op de plaatsen van de vernielde grafheuveltjes brons, aardewerkscherven, crematieresten en houtskool op. Hij schrijft in zijn artikel uit 1924 tevens dat er toen een gebrekkig plattegrondje door hem werd getekend. Dit is echter niet bewaard gebleven, evenmin als eventuele aantekeningen over de associatie van de vondsten. Aan de oostzijde van het grafveld lagen enkele heuveltjes buiten het reeds verploegde deel van het grafveld. Eén daarvan werd door Beijerinck in diezelfde winter van 1920/1921 onderzocht; op maaiveldniveau werd door hem in een brandlaag met veel houtskool een pakket verbrande beenderen gevonden, waarin zich een ijzeren *Ring- of Rollenkopfnadel* bevond (Beijerinck, 1924: pp. 39-40). Waarschijnlijk is dit deel van het grafveld later alsnog verploegd. Nog verder naar het oosten lagen minstens zes grotere heuvels, waarvan vijf in 1953 door Van Giffen werden onderzocht. Het bleken brandheuvels uit de midden-ijzertijd te zijn (Van Giffen, 1954). Onder deze heuvels werden zowel een langwerpig-rechthoekige als een open, haarspeldvormige greppel aangetroffen, die beide geen bijzettingen hadden. Hoewel Van Giffen van 'hoogakkers' spreekt, betreft het ongetwijfeld greppelstructuren uit de late urnenveldenperiode. Het in 1920/1921 verploegde grafveld en de in 1953 onderzochte grafheuvels behoren kennelijk tot één groot grafveld, dat begint met bijzettingen uit de vroege ijzertijd en eindigt met brandheuvels uit de midden-ijzertijd.

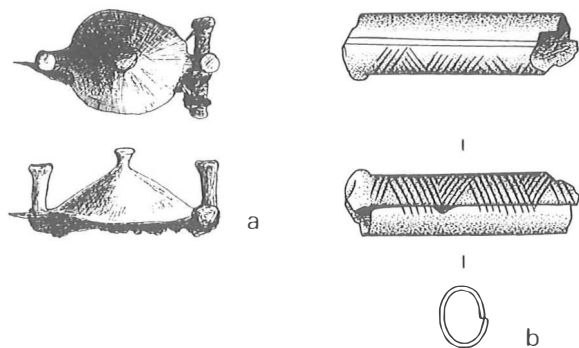
De vondsten uit 1920/1921 zijn in fasen in het P.M.D. terechtgekomen. Enkele ijzeren voorwerpen werden door Beijerinck al in 1922 aan het P.M.D. geschonken; andere voorwerpen werden in 1964 afgestaan. Een fragment van een bronzen armband uit de collectie Elema is volgens een notitie eveneens afkomstig uit het grafveld. Het is niet duidelijk of Elema dit fragment zelf opraapte of dat hij het van Beijerinck kreeg. Het fragment hoort in ieder geval bij een ring in de collectie-Beijerinck. In 1943 schonk H.A. Rienks onder andere fragmenten van een getordeerde bronzen halsring en een scherp, afkomstig van De Emelang aan het P.M.D. De urn die volgens Van Giffen (1954: p. 160) in 1920/1921 in het grafveld zou moeten zijn gevonden, is in het P.M.D. niet bekend (W.A.B. van der Sanden, mond. meded.).

Opvallend is de rijkdom aan brons en ijzer in dit grafveld. In het P.M.D. en in het verslag van Beijerinck (1924) is echter niets te vinden over eventuele associaties van voorwerpen. Toch ligt het voor de hand, dat niet alle bronzen uit verschillende bijzettingen afkomstig zijn. Op grond van de associaties van Balloo, Gasteren 1949/50 en Rolde-‘Klaassteen’ kan worden aangenomen dat ook de versierde holle bronzen halsring van De Emelang onderdeel uitmaakte van een rijke grafvondst, waartoe ook bronzen armringen behoord zullen hebben. Met name kan hierbij gedacht worden aan de minstens vijf, deels samengesmolten bronzen armbanden met rechthoekige doorsnede (onderdeel van vondstnummer 1964/XI.55).

3.8.2. Inventarisatie en vondstbeschrijving

Van de objecten uit het grafveld De Emelang worden hier slechts enkele genoemd:

1964/XI.16: *Paukenfibel* van brons met brede, ijzeren spiraal en speld. Op de spiraalhouder en de voet van de speldhouder zijn langere verticale zuiltjes met licht verbrede uiteinden aangebracht. Een overeenkomstig gevormd, maar iets korter zuiltje staat midden op de *Pauken* (fig. 19:a).

1964/XI.17: Fragment van een holle bronzen halsring met naad aan de binnenzijde. De versiering bestaat uit een dubbele groeflijn over de breedste omtrek, met aan één zijde een band van inéengrijpende driehoeken, gevuld met schuine arcering. Deze band reikt over de naad heen (fig. 19:b). Tot dezelfde halsring behoren 15 deels sterk versmolten fragmenten in vondstnummer 1964/XI.55.

1964/XI.18a: Uiteinde van een brede en zware bronzen armband met hol-bolle doorsnede. De versiering bestaat uit blokken rechthoekjes verkregen door dwarse en overlangse groeflijnen (fig. 19:c). Tot deze armband behoren ook vier deels sterk-versmolten fragmenten in vondstnummer 1964/XI.55.

1964/XI.55: Behalve de boven reeds genoemde fragmenten van de holle halsring en versierde armband behoren tot dit nummer ook fragmenten van minstens vijf, deels samengesmolten bronzen armbanden met onregelmatig-rechthoekige doorsnede (fig. 19:d).

3.8.3. Datering, parallellen en herkomst

Voor de datering en herkomst van de versierde holle halsring en de samengesmolten bronzen armbanden: zie 3.5.

Voor de *Paukenfibel* zijn geen directe parallellen bekend. In zijn algemeenheid kan echter een datering in de tweede helft van de Ha D worden aangenomen.

Voor de brede, versierde armband: zie de vondsten van Gasteren 1756 en Gieten, die onder 3.10 behandeld zullen worden.

3.9. Borger, gemeente Borger

3.9.1. Vindplaats en vondstomstandigheden

In december 1947 werd de vondst van een urn gemeld door de burgemeester van Borger. De gegevens van de vindplaats werden in 1947 exact vastgelegd in het dagrapport van H. Praamstra van 10 december 1947: “op een kadastraal perceel van de gemeente Borger, Sectie F, no. 4473, eigenaar H. Hooiveld-Borger A No. 92”. Destijds zijn deze gegevens om een of andere reden niet door het P.M.D. genoteerd. In de inventarisatie van het P.M.D. staat bij dit onderdeel dan ook ‘onbekend’.

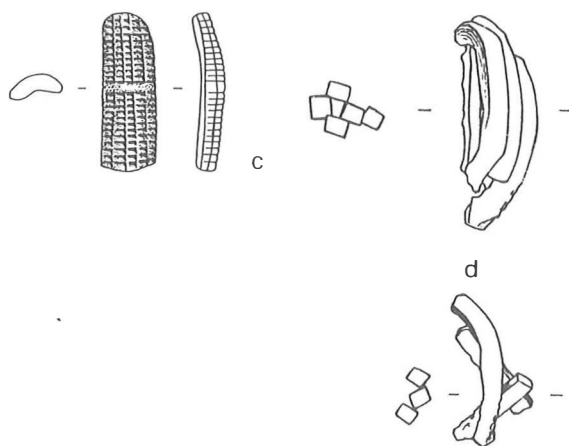

Fig. 19. Enkele vondsten uit het grafveld op ‘de Emelang’ bij Wijster. Schaal 1:2. Tek. J.M. Smit, fibula naar Beijerinck, 1924: fig. 2.

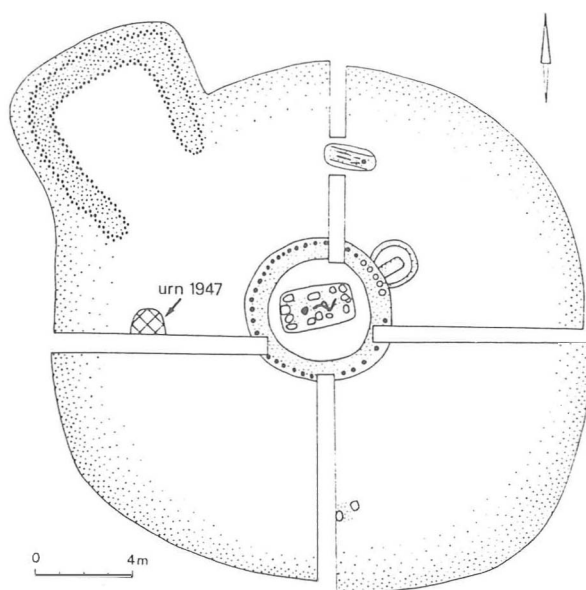
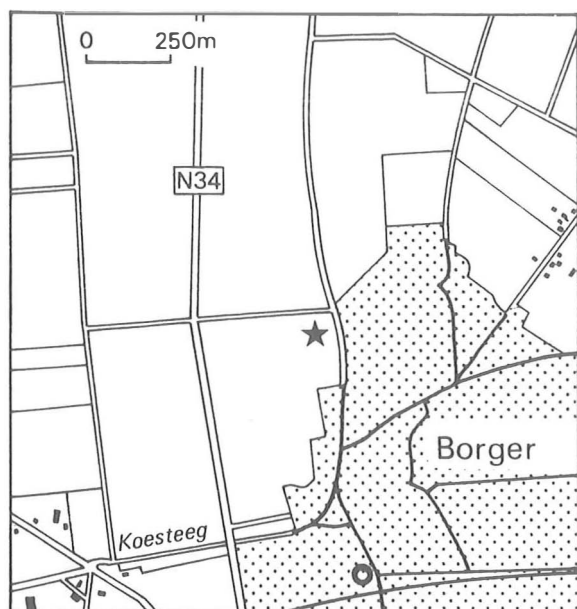

Fig. 20. A. De locatie van grafheuvelzool Drouwenerstraat-1 bij Borger. B. De grafheuvelzool met U-vormige greppel en de vindplaats van *Tonziste* en schaal. Tek. J.H. Zwier.

De reden hiervoor is wellicht dat de urn van de vondst van Borger als een vervalsing werd gezien; een situatie die tot 1984 bleef bestaan. Toen werd door J.N. Lanting een na-onderzoek verricht in een grafheuvelzool op dezelfde plaats als de vondst uit 1947. De vroegere gebruiker van het perceel, J. Beerman, wees erop dat hij en zijn zoon tijdens het graven naar zand voor een aardappelhoop hier vroeger al een urn en een schaal hadden gevonden. Dankzij de exacte inmeting uit 1947 en ondanks een ruilverkaveling die inmiddels had plaatsgevonden bleek dat de vondst uit een recent kuiltje in grafheuvelzool 1 moest komen (fig. 20).

Deze grafheuvelzool 1 is een meerperiodenheuvel geweest met, gezien de tangentiale nabijzetting, een primair Enkelgrafcultuur-dubbelgraf en een midden-bronstijdophoging. Vermoedelijk in de midden-ijzertijd werd de heuvel uitgebreid met een U-vormige greppel, een vorm die onder andere ook wordt aangetroffen op het Balloërveld (Van Giffen, 1935a). Deze U-vormige greppels lijken gelijktijdig te zijn met vierkante greppels. De urn en de schaal komen echter uit een nabijzetting aan de rand van de heuvel die geen structuur heeft, maar wel vlakbij de U-vormige greppel ligt (fig. 20:b).

3.9.2. Inventarisatie en vondstbeschrijving

1947/XII.1 (fig. 21:a): Een platte schaal van roodbruin aardewerk met een afgeplatte voet en een afgeronde rand. Op 2 cm onder de rand zijn op 2,5 cm afstand van elkaar twee ronde doorboringen gemaakt. De schaal was erg beschadigd, maar is volledig aangevuld. In het midden van de binnenkant is een zwarte verkleuring te zien. De schaal heeft een plantaardige magering, is 9 cm hoog en heeft een diameter van 22,5 cm.

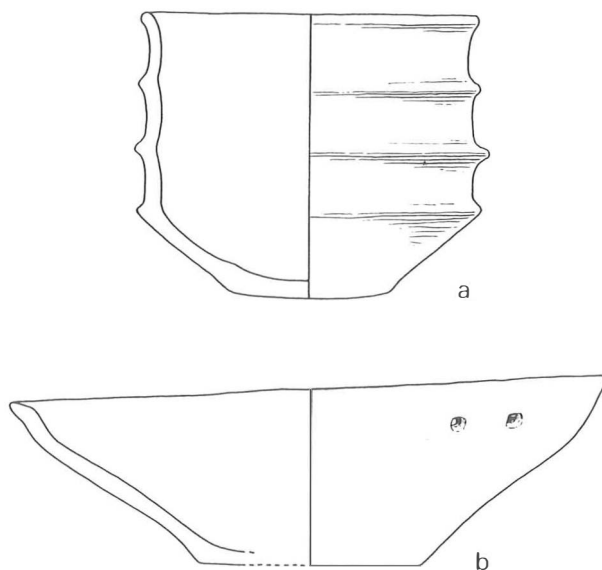

Fig. 21. *Tonziste* en schaal van Borger. Schaal 1:3. Tek. J.M. Smit.

1947/XII.2 (fig. 21:b): Een hogepot met drie *Rippen* (ribbels) van roodbruin aardewerk met een afgeplatte bodem en een afgeronde, iets verdikte rand. De pot heeft een steengruismagering. De onderste *Rippe* loopt af naar de bodem van de pot. Aan de binnenkant van de pot wijkt ter hoogte van de *Rippen* de wand iets terug; wellicht is dit een aanwijzing dat de *Rippen* vanuit de binnenkant zijn gedruwd in plaats van opgelegd. Bij het vinden bevatte de pot crematieresten. De diameter is 13 cm en de hoogte 12,5 cm. Het gaat vrijwel zeker om een imitatie in aardewerk van geribd bronzen vaatwerk, een zogenaamde *Tonziste*.

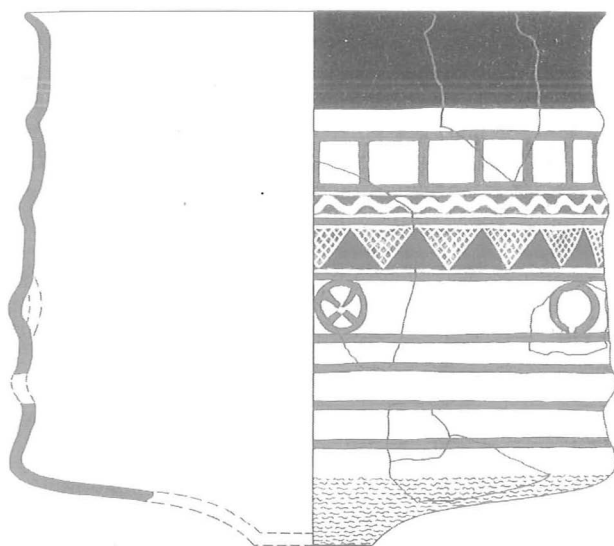

Fig. 22. Eén van de beschilderde *Tonzisten* van de Heuneburg (naar Dämmer, 1977: Taf. 5:6). Schaal 1:3.

3.9.3. Datering, parallellen en herkomst

De vroegste vorm van de *Tonzisten* worden aangetroffen in de grafvelden van Bologna in Noord-Italië. In totaal zijn uit deze graven meer dan 275 exemplaren bekend, die gedateerd kunnen worden in de fasen Bologna I en II (= Ha B2/3) (Tuitjer, 1986). Deze *Tonzisten* kunnen in twee categorieën verdeeld worden: vrije vormen en vormen die exact zijn nagemaakt naar metalen voorbeelden. De verspreiding van de *Tonzisten* naar verschillende delen van Europa gebeurde vanuit dit Noord-Italiaanse oorsprongsgebied allereerst naar de Heuneburg. Hier zijn zes beschilderde exemplaren van roodbakkend aardewerk aangetroffen (Dämmer, 1977), die de beste tegenhangers van de *Tonziste* van Borger zijn (fig. 22). Volgens Dämmer (1977: p. 45) horen de exemplaren van de Heuneburg met hun witte beschildering thuis in Ha D1. Bij een klein aantal van de *Tonzisten* zijn de *Rippen* van binnenuit geduwd. De meest voorkomende techniek is echter dat de *Rippen* op het lichaam van de pot gelegd werden. Overigens zijn de *Tonziste* en schaal van Borger ongetwijfeld lokaal vervaardigd.

Het enige andere aardewerken exemplaar dat naast Borger bekend is uit noordelijk Europa is dat van Burgwendel-Thönse, Kr. Hannover (Tuitjer, 1986). Net als vele metalen exemplaren is deze *Tonziste* uit het Midden-Wesergebied afkomstig. Dit versterkt de theorie van Hässler (1992), die denkt dat de *Rippenzisten* vanuit het Noord-Alpiene gebied verder naar het noorden zijn verspreid via de Weser. Hässler knoopt aan deze ontwikkelingen een datering op de overgang H D3/LT A vast.

Indien men accepteert dat de *Tonziste* van Borger vervaardigd is naar voorbeeld van de exemplaren op de

Heuneburg, ligt een datering in Ha D1, of in de eerste helft van Ha D, voor de hand. Aangezien de *Tonzisten* van de Heuneburg tot dusverre alleen uit deze plaats zelf bekend zijn, moet men dan ook aannemen, dat de maker van de *Tonziste* van Borger ooit op de Heuneburg is geweest en daar zo'n pot heeft gezien. Indien men aanneemt, dat de gelijkenis Borger-Heuneburg toevallig is, dan is een datering veel moeilijker en komen Ha D en La T A in aanmerking. Het is niet nodig om de datering te beperken tot Ha D3/La T A, zoals Tuitjer (1986) voor de *Tonziste* van Burgwendel/Thönse voorstelt. Overigens moet men in dat geval aannemen, dat de maker van de *Tonziste* van Borger ooit een bronzen *Rippenziste* heeft gezien en als inspiratiebron heeft gebruikt. Dat is des te opvallender, omdat tot dusverre in Noord-Nederland geen bronzen *Rippenzisten* bekend zijn.

3.10. Enkele oudere vondsten

3.10.1. Gasteren 1758

In de 'Oudheidkundige brieven' van J. van Lier (Vosmaer, 1760) is ook een brief van luitenant Meursinge aan Van Lier afgedrukt, waarin deze melding doet van een opgraving met zijn neef, de landmeter Meursinge, in de Marke van Gasteren, waarschijnlijk in 1758. De opgraving betrof enkele grafheuveltjes, die bijna een uur ten noordwesten van de Eexter grafkelder (D 13) waren gelegen. Gezien de afstand en plaats kunnen deze heuveltjes alleen maar behoren tot het grote grafveld van Gasteren, dat in 1939 door Van Giffen werd onderzocht (Van Giffen, 1945) en waar rond 1945/1950 in één van de door Van Giffen niet-onderzochte heuvels de eerder behandelde rijke grafvondst werd gevonden (zie 3.6). In een heuveltje dat ca. 0,75 meter hoog was, vonden de Meursinges op een diepte van 35-40 cm onder de top van de heuvel twee bronzen ringen. Deze ringen zijn uitvoerig beschreven en door Vosmaer (1760: PL-V: 3-4) afgebeeld. De vondst lag kennelijk bij een crematie en betreft:

- Een halsring met pseudo-tordering, die niet geheel compleet is; het deel met de sluiting ontbreekt (fig. 23a). De ring mat ca. 54 cm; waarschijnlijk betrof dit het bewaard gebleven deel. Aangezien wordt aangegeven dat de 'opening' ca. 5 cm bedraagt, moet de gehele omtrek dus ca. 60 cm geweest zijn, hetgeen neerkomt op een buitendiameter van ruim 19 cm. De dikte van de ring is niet duidelijk. De opgegeven maat, die blijkens de brief van Meursinge "verschilt weinig van die des eersten lids eener kleine vinger", is niet zonder meer duidelijk. Waarschijnlijk betreft het een omtreksmaat. Te oordelen naar de tekening zou de diameter ca. 0,6 cm moeten zijn, wat voor het eerste lid van de kleine vinger een alleszins acceptabele lengte van ca. 1,9 cm zou opleveren;

- Een armband met onderbreking en een hol-bolle doorsnede (fig. 23b). De buitenzijde is versierd met afwisselend even brede versierde als onversierde dwarse zones, waarbij de versierde zones zijn opgevuld met afwisselend diagonale groeflijntjes. De buitenomtrek bedroeg ca. 26,3 cm, wat neerkomt op een buitendiameter van ca. 8,4 cm. De breedte van de ring is niet bekend. Te oordelen naar de tekening uit Vosmaer echter, moet deze ca. 1 cm zijn geweest.

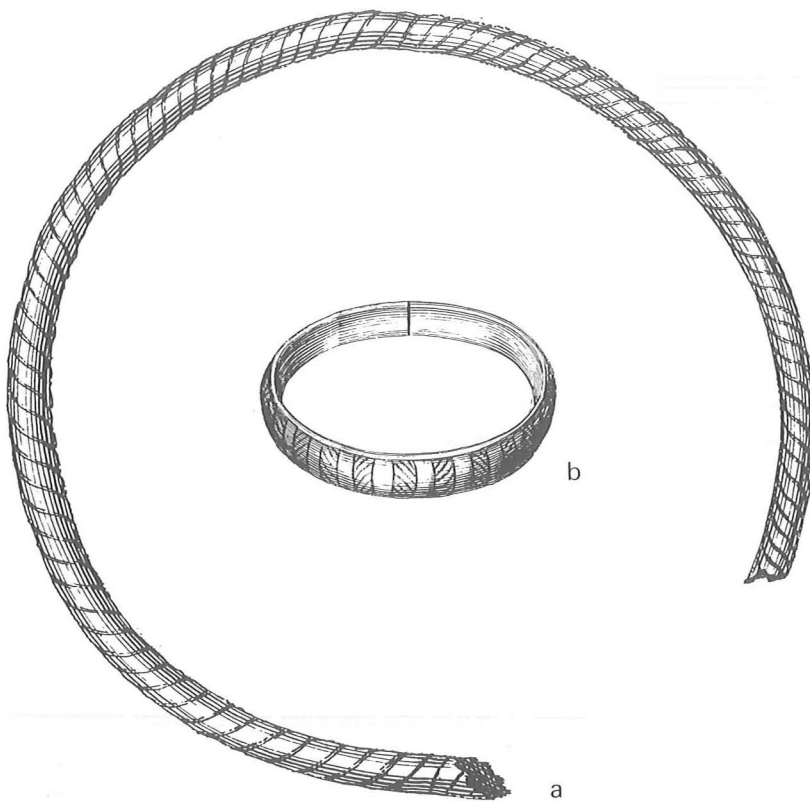

Fig. 23. Halsring en armband van Gieten, volgens Vosmaer (1760: Pl. V:3 en 4). Schaal ca. 1:2.

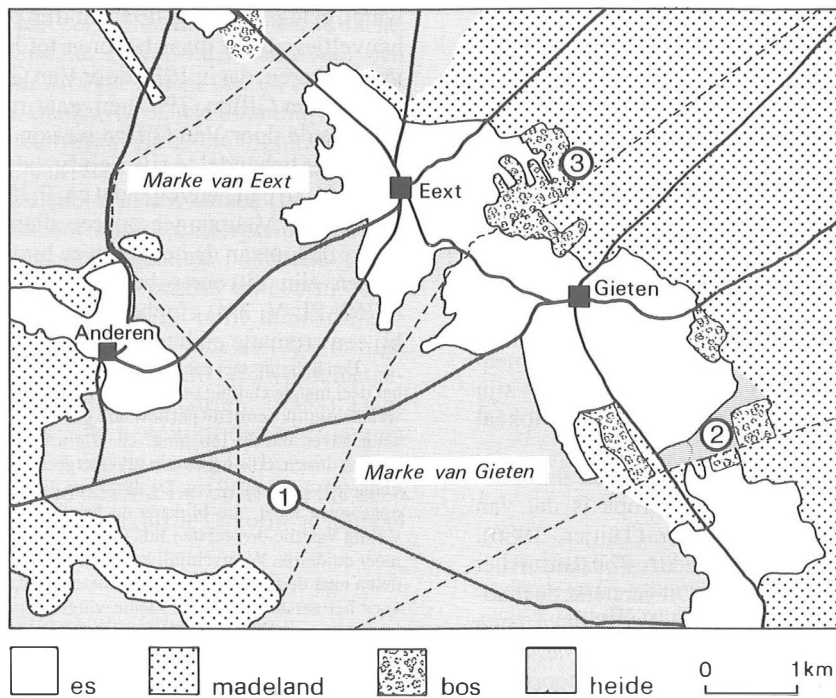

Fig. 24. Globale reconstructie van de omgeving Eext-Gieten in het begin van de 19e eeuw, gebaseerd op de topografische kaarten van 1812 en 1850. De markegrenzen van Eext en Gieten zijn aangegeven. De meest waarschijnlijke locaties van de vondsten Eext-1759 (1) en Gieten/ex. coll. Hofstede (2 en 3) zijn aangegeven. 1. Grafheuvelgroep aan de Oude Gasselterweg; 2. Grafheuvelgroep in het Bonneveld; 3. Grafheuvelgroep Zwanemeer.

Deze groep zet zich voort in het Zwanemeerbos in de gemeente Gieten (Jager, in van der Sanden 1996, pp. 191-192).

Overigens werden in een tweede heuvel een vergelijkbare armband en andere bronsresten gevonden. Voor de datering van de halsring kan verwezen worden naar de halsring van de vondst van Gasteren (zie 3.6). Een dergelijke halsring werd ook aangetroffen in de vondst van Ubbergen. De armring is kennelijk verwant aan de open armringen met hol-bolle doorsnede en *Strichgruppen*-versiering van HEK I (Haffner, 1976: p. 13). De versiering is echter afwijkend van wat in de HEK voorkomt en zou daarom op een lokale vervaardiging kunnen wijzen.

3.10.2. Eext 1759

In zijn vijfde 'Oudheidkundige brief' (Vosmaer, 1760) beschrijft Van Lier hoe in juli 1759 verscheidene heuveltjes werden doorgraven door enkele 'liefhebbers van vaderlandse oudheden'. Deze heuveltjes waren gelegen in het Eexter 'gemene veld' (heide behorend tot de marke van Eext), op bijna een uur ten oosten van Rolde. Gezien de afstand en de marke-aanduiding moeten deze heuveltjes gezocht worden in de buurt van de aan de weg van Anderen naar Gasselte gelegen tumulus a, die in 1954 door Waterbolk en Glasbergen werd onderzocht (Waterbolk, 1957a). In 1940 had Van Giffen al twee heuvels in de directe omgeving onderzocht (Van Giffen, 1942). Zowel in de heuvel van 1954 als in heuvel II van 1940 werden RW I- en Harpstedtpotten gevonden die gebruikt waren als urn. IJzertijd nabijzettingen zijn in deze groep dus aanwezig. De heuvels vertoonden bovendien sporen van vergraving. Deze vergravingen hoeven echter niet uit 1759 te stammen, maar kunnen ook beduidend jonger zijn. (fig. 24)

In de heuvels werden onder andere "eenige ijzeren spiespunten" aangetroffen. Uit de beschrijving van Van Lier blijkt dat het speer- of pijlpunten waren die een schachtkoker hadden. De grootste hiervan was ca. 15 cm lang en was bij het uiteinde van de schacht ca. 2,5 cm breed. Hoewel het uit de tekst van Van Lier niet met

zekerheid kan worden aangetoond, kan worden aangenomen dat deze speer- of pijlpunten bij elkaar hoorden. Of de 'ijzeren kettinkjes' en 'stukjes geslagen geel koper' bij dezelfde vondst hoorden of uit andere heuveltjes kwamen, is niet duidelijk. Voor vergelijkbare ijzeren speer- of pijlpunten kan verwezen worden naar de vondsten van 'Havelterberg' (3.1) en Darp (3.2). De huidige verblijfplaats van deze voorwerpen is onbekend.

3.10.3. Gieten

In 1809 schonk J. Hofstede, ontvanger-generaal van Drenthe en door koning Lodewijk Napoleon belast met het verrichten van opgravingen in Drenthe, een deel van zijn collectie oudheden aan het door de Koning opgerichte Koninklijke Museum te Amsterdam. In 1825 werden deze oudheden overgebracht naar het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden. Hofstede zond zijn collectie in twee gedeelten naar Amsterdam, beide vergezeld van een handgeschreven lijst met vermelding van de vondstomstandigheden. In de eerste zending, die gedateerd is op 4 april 1809, worden in de lijst onder de nummers 14, 15 en 16 drie 'koperen armringen' genoemd, die afkomstig waren uit een grafheuvel te Gieten. In zijn catalogus van de collectie prehistorie van het museum te Leiden noemt Janssen (1840: pp. 23-24) deze ringen ook, onder de nummers B 54, 55 en 57. Bij elk van de ringen noemt hij als vindplaats "uit een grafheuvel te Gieten", zonder duidelijk aan te geven dat het hier om één grafheuvel gaat. In een volgende publicatie (Janssen, 1848: p. 34) noemt hij de ringen B 54 en 55 opnieuw, maar laat hij deze nadrukkelijk uit twee verschillende heuvels komen. Pleyte (1882: p. 42, Pl. XLVI:5-8) noemt alle drie ringen en beeldt ze ook af. Hij laat ze eveneens uit verschillende heuvels komen.

Op basis van de mededeling van Hofstede zelf kan er niet aan getwijfeld worden, dat de drie ringen uit één grafheuvel kwamen en vrijwel zekereen gesloten vondst

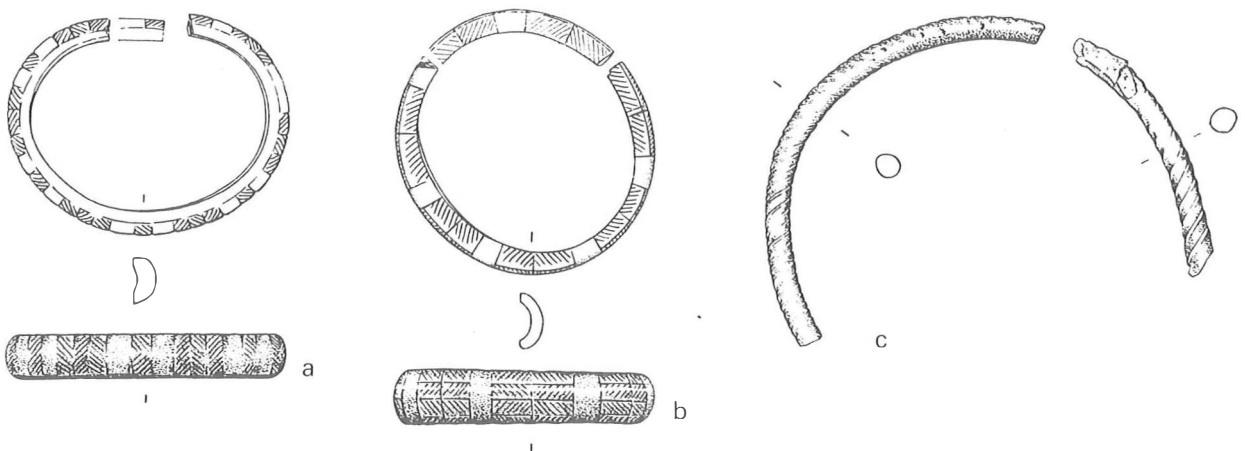

Fig. 25. Fragmenten van de halsring en van beide armbanden van Gieten. Schaal 1:2. Tek. J.M. Smit.

vormden. Waar de grafheuvel gelegen heeft is niet bekend (zie echter fig. 24).

R.M.O., A.M. 15 (fig. 25:a): Het grootste deel van een open armband van brons met een hol-bolle doorsnede. De versiering bestaat uit overdwarse banden met diagonale arcering; afwisselend een enkele band en drie samengevoegde banden, gescheiden door smalle onversierde zones;

R.M.O., A.M. 16 (fig. 25:b): Groot fragment van een soortgelijke armband, nu echter gedecoreerd met brede versierde zones, die gescheiden zijn door smalle onversierde zones. In de versierde zones is de versiering overlangs gerangschikt in de vorm van vier rijen afwisselende diagonale lijntjes, gescheiden door lijntjes. Halverwege elke zone is een dwarslijn aangebracht;

R.M.O., A.M. 17 (fig. 25:c): Twee fragmenten van een halsring met pseudo-tordering, die niet aan elkaar passen. De groeven van de pseudo-tordering zijn op de voor- en achterzijde grotendeels verdwenen door slijtage.

Voor parallellen en datering kan worden verwezen naar de vondsten van Gasteren (3.6 en 3.10.1), respectievelijk Ubbergen.

4. DE SAMENLEVING IN NOORD-NEDERLAND EN OMRINGENDE GEBIEDEN IN HA C-LT A

4.1. Inleiding

In de voorafgaande hoofdstukken is gekeken naar de chronologie van de ijzertijd in (West-)Europa en naar de rijke Drentse grafvondsten van 'Havelterberg', Darp, Anloo, Meppen, Balloo, Gasteren 1949/50, Rolde 'Klaassteen', Wijster 'de Emelang' en Borger, aangevuld met Gasteren 1756, Eexten Gieten, die dateren uit de vroege en het begin van de midden-ijzertijd. Om deze Drentse vondsten te interpreteren moet een beeld worden geschetst van de situatie in West-Europa in de tijd dat de rijke graven aangelegd werden. In deze situatieschets moet zowel het eigen gebied (Noord-Nederland) als de nabijgelegen contactgebieden (Midden- en Zuid-Nederland, Noord-België, Noordwest-Duitsland en het Midden-Rijnland/het HEK-gebied) worden opgenomen. Een belangrijke rol hierbij spelen vragen als hoe er tegen het gebied dat nu Drenthe beslaat werd aangekeken, wat voor een rol het heeft gespeeld en waarom het deze rol had. Tevens van belang is wat voor handeler werd gedreven en via welke wegen, en welke maatschappelijke structuren er toen in West-Europa werden aangetroffen. Met andere woorden: hoe goed was Drenthe bereikbaar voor invloeden vanuit het zuiden, wat voor een handel dreef het en op welke wijze verschilde de Drentse samenleving met die van de andere gebieden. Er wordt geprobeerd een antwoord te geven op het tweede deel van de doelstelling van deze studie, namelijk of er aan de Drentse graven uit deze periode een speciale betekenis kan worden gegeven en of er gesproken kan worden van elitegraven. Met het oog hierop is het wellicht raadzaam eerst een korte uitleg te geven van wat er onder het begrip 'elite' moet worden verstaan.

Een elite ontstaat wanneer in een samenleving een groep zich sociaal onderscheidt van de rest van de

bevolking. Onderscheiding, die gepaard gaat met een hogere status van de aparte groep ten opzichte van de rest, kan gebaseerd zijn op een aantal aspecten zoals leeftijd en verdienste en kan erfelijk zijn of een gevolg van de keuze van de maatschappij. Bij deze ontwikkeling wordt de maatschappij 'complex' of 'gestratificeerd' genoemd. Omdat de elite een hogere positie heeft dan de andere individuen in de samenleving, heeft ze bepaalde privileges. Een van de belangrijkste daarvan is de controle over handel. Door dit privilege wordt de toegang tot luxegoederen, die verkregen wordt door handel of door geschenkwisseling met andere elitaire groepen, voor de elite veel makkelijker dan voor de rest van de samenleving. De luxegoederen komen vaak terecht in de elitegraven. De belangrijkste aanwijzing voor de mogelijke aanwezigheid van een elite in een gebied vinden archeologen dan ook in de vorm van een graf of een groep graven die ten opzichte van de andere graven rijkere grafgoederen heeft. Daarnaast kunnen de omvang en de ligging van een graf een aanwijzing vormen voor een elitegraf. De rijkere graven zijn vaak aan de rand of net buiten een grafveld gelegen of op prominente plaatsen in het landschap. Hoewel graven de beste invalshoek zijn, kunnen ook nederzettingen gebruikt worden om de aanwezigheid van elite aan te tonen. In nederzettingen kunnen centraal gelegen en grotere onderkomens aangeven dat een elite zich hier bevond. Een voorbeeld hiervan is de *Herrenhof* van Feddersen Wierde in Noord-Duitsland, die vanaf de late ijzertijd tot en met het begin van de vroege middeleeuwen bewoond was. Ook het feit dat sommige nederzettingen gefortificeerd werden, zoals de Kemmelberg in Noord-België (zie 4.3), en de aanwezige rijke importen in een nederzetting kunnen wijzen op de aanwezigheid van een elite.

Door na te gaan of de Drentse graven aan de bovenstaande beschrijving voldoen en door ze te vergelijken met rijke graven uit de gebieden die in dit hoofdstuk verder aan de orde komen (4.3 t/m 4.5), moet het mogelijk zijn tot een conclusie te komen over de positie van de Drentse graven in Noordwest-Europa tijdens de vroege en het begin van de midden-ijzertijd.

4.2. De status van de rijke Drentse graven binnen de Noord-Nederlandse ijzertijd

In de loop der jaren zijn in Drenthe, Westerwolde en Zuidoost-Friesland tientallen urnenvelden en -veldjes uit de late bronstijd en de vroege ijzertijd vrijwel geheel of slechts gedeeltelijk onderzocht. Ook zijn vele nabijzettingen in oudere grafheuvels bekend. Voor een lijst van de vindplaatsen kan verwezen worden naar Kooi (1979: pp. 153-156), hoewel deze helaas geen literatuurverwijzingen vermeldt. De grotere opgravingen in Drenthe zijn onder andere: Gasteren (Van Giffen, 1945), Vledder (Van Giffen, 1938a), Sleen/Zweelo (Van Giffen, 1936b; 1938b); Noordbarg (Kooi, 1979), Buinen-Hoornse Veld (Kooi, 1979), Havelte-Koningskampen

(Kooi, 1979), Sleen (Kooi, 1979), Wapse (Waterbolk, 1957b); in Groningen: Laundermarke (Van Giffen, 1935b), Wedderveer (Van Giffen & Waterbolk, 1949), Wessinghuizen (Van Giffen, 1928); en in Friesland: Oosterwolde (Elzinga, 1973). Daarnaast beeldt Kooi (1979) nog vele vondsten uit kleinere opgravingen in Drenthe af.

Opvallend bij deze urnenvelden is het vrijwel ontbreken van metaalvondsten, afgezien van een enkele naald of scheermes. Een graf als dat uit tumulus 42 bij Gasteren, met een mogelijk uit het zuiden geïmporteerd potje, een bronzen scheermes, een bronzen pincet en twee slijpsteentjes mag als 'rijk' worden beschouwd, evenals de bronzen lanspunt uit graf V uit het urnenveld van Vledder. Tevens uitzonderlijk is het bronzen mes met dubbel T-vormige greep, dat in 1819 in een heuvel-tje bij Valthe werd gevonden bij een crematie (Butler, 1973; de naald die in Assen met dit mes werd geassocieerd hoort er niet bij en is bij Odoorn gevonden, zie Westendorp, 1819). Deze drie graven horen thuis in een vroege fase van de urnenvelden in Noord-Nederland. De enige uitzonderlijke vondst uit een urnenveld die veel brons bevat, komt uit Drouwen en staat bekend als het 'graf van de prinses van Drouwen'. Het gaat hier echter niet om een grafvondst, maar een depositie van objecten in de vulling van een greppel. Hoewel Kooi (1979: p. 81) van een 'persoonlijke uitrusting' spreekt, die in de greppel in plaats van in een graf moet zijn geplaatst, lijkt het er toch meer op dat het hier om een bronsdepot gaat.

De situatie in Overijssel is niet anders. Dankzij Verlinde (1987) zijn de urnenvelden uit de late bronstijd en de vroege ijzertijd in deze provincie volledig gedocumenteerd. Ook hier komen rijkere grafvondsten dan een naald of een scheermes niet voor.

Minder goed zijn we geïnformeerd over de urnenvelden in Gelderland, ten noorden van de Rijn, op de Utrechtse heuvelrug en in het Gooi. De indruk bestaat dat de rijkdom van de bijzettingen niet afwijkt van die in Noord-Nederland. Een uitzondering moet echter worden gemaakt voor enkele graven op de zuidelijke Veluwezoom en op het zuidelijke uiteinde van de Utrechtse heuvelrug (zie 4.3).

De conclusie kan dus zijn dat de kleine groep rijkere graven in Drenthe tamelijk geïsoleerd is. In Nederland zijn de dichtstbijzijnde vergelijkbare graven langs de Rijn te vinden. Opvallend is bovendien dat de Drentse groep qua tijd duidelijk beperkt is tot een periode die hooguit zo'n honderd jaar bedraagt, tussen de vroege 6e eeuw en de vroege 5e eeuw v.Chr. De vroegste graven van deze groep werden in urnenvelden gevonden, zoals Meppen, Gasteren 1758, Gasteren 1949/50, Balloo, Wijster 'de Emelang' en waarschijnlijk ook Rolde 'Klaassteen'. Van de graven van Anloo, 'Havelterberg' en Darp staat dit niet vast en is het zelfs waarschijnlijker dat ze geïsoleerd lagen. De omgeving van Anloo is archeologisch goed bekend en op de plaats van de rijke vondst zijn geen andere ijzertijdvondsten tevoorschijn

gekomen. De omgeving van het dorp 'Havelterberg' is minder goed onderzocht. Indien er echter een urnenveld ligt, dan zouden er onderhand wel eens vondsten ontdekt moeten zijn. De vondst van Darp is ontdekt tijdens het aanplanten van bos. In de plantgaten in de omgeving zijn geen andere vondsten tevoorschijn gekomen. Het ziet er dus naar uit dat in de vroege 5e eeuw v.Chr. de rijkere graven buiten de normale begraafplaatsen werden aangelegd.

4.3. Rijke graven in de ijzertijd van Zuid-Nederland, België en het Duitse Benedenrijngebied

In Zuid-Nederland, België en het Duitse Benedenrijngebied zijn bijzettingen uit de late bronstijd en de vroege ijzertijd doorgaans eveneens arm aan bijgiften (Desittere, 1968). In dit gebied komt echter een aantal rijke graven voor die in verschillende recente publicaties behandeld zijn (zie onder). In de eerste plaats is een groep graven in het oostelijke rivierengebied van belang, met uitlopers langs de Rijn en de zijrivieren in Duitsland, en langs de Maas in Nederland en Belgisch Limburg. Het gaat om de volgende graven:

- Weert: in een grote ovale grafheuvel in het urnenveld Boshoverheide werden zes urnen aangetroffen, waarvan er drie fragmenten van bronzen Gündlingenzwaarden bevatten (Gerdsen, 1986: p. 186; No. 284; Bloemers, 1988). Datering: Ha C;

- Rekem: graf 72 van het urnenveld op het Hangveld bevatte crematieresten van drie personen, resten van drie bronzen Gündlingenzwaarden, twee bronzen schedepuntbeslagen en drie kleine bronzen lanspunten (Van Impe, 1980; Warmenbol, 1988). Datering: Ha C;

- Horst-Hegelsum: een *Schräghalsurne*, een dekschaal en een opgerold ijzeren zwaard werden gevonden onder een heuvel met een diameter van 19 meter, die omgeven was door een greppel (?) en binnen een urnenveld lag (Willems & Groenman-van Waateringe, 1988). Datering: Ha C;

- Meerlo: onder een lage heuvel in een urnenveld werden een *Schräghalsurne*, een dekschaal, fragmenten van een verbogen ijzeren zwaard en twee ijzeren paardenbitten aangetroffen (Verwers, 1968). Datering: Ha C;

- Someren: in een bijzetting in een urnenveld werden een *Schräghalsurne*, een dekschaal en een opgerold ijzeren zwaard gevonden (Kam, 1956). Datering: Ha C;

- Bennekom: de kleine *situla* die in de literatuur gewoonlijk als vindplaats 'Ede' krijgt toegewezen (Kimmig, 1962/1963: p. 85, noot 123, Abb. 12; Roymans, 1991: fig. 14d) werd in feite op De Laer bij Bennekom gevonden (Pleyte, 1889: Pl. XIII: 6). Volgens de notities van de vinder op de tekening die thans in het Janssen-archief in de U.B.-Leiden wordt bewaard (Kramer-Clobus, 1978: p. 458) werd de *situla* in april 1863 gevonden in een heuvel, ca. 1 m onder de grond. De *situla* bevatte crematieresten en verdere bijgiften lijken niet aanwezig te zijn geweest. Datering: eerder Ha C dan Ha D (Kimmig, 1962/1963, p. 87);

- Baarlo: de bronzen emmer van Baarlo werd gevonden in een grafheuvel. Over bijgiften is niets bekend en de waarschijnlijk aanwezige crematieresten zijn niet bewaard gebleven (Braat, 1935). Datering: Ha C (Kimmig, 1962/1963: p. 86);

- Oberempt: binnen een kringgreppel met een diameter van 18 meter werd een bronzen *situla* aangetroffen (Böhner, 1951). Het is niet bekend of er crematieresten aanwezig waren. Datering: de *situla* is van een afwijkend type dat Kimmig (1962/1963: p. 88, Abb. 4) eerder in Ha C dan in Ha D plaatst;

- Oss: onder een grafheuvel met een ringsloot en een diameter van 52 meter werd een bronzen emmer met crematieresten en een groot aantal metalen bijgaven aangetroffen. De emmer is van het type Kurd

en vertoont sporen van langdurig gebruik en reparaties. De belangrijkste bijgaven zijn: een opgerold ijzeren zwaard met een handvat van hout en/of been en versierd met bladgoud, een ijzeren kokerbijl, een ijzeren dolk, een ijzeren mes en een ijzeren paardenbit (Modderman, 1964). Het zwaard behoort tot het type Mindelheim en vormde samen met de emmer de reden voor een datering in Ha C. De dolk zou een antennedolk kunnen zijn geweest, wat zou wijzen op een datering in Ha D. Warmenbol (1993: p. 104) ziet in de 'halve bronzen bollen, verbonden door een ijzeren pin', die Modderman (1964: pp. 58-59, fig. 3: 10a en 10b) niet kon thuisbrengen, de resten van *Nadeln mit Hohlkugelhkopf*, die in Ha D te dateren zijn. Datering: waarschijnlijk vroeg Ha D;

- Wijchen: in Wijchen werd een urn met een groot aantal door vuur beschadigde metalen bijgaven gevonden. Deze zijn deels afkomstig van een vierwielige wagen en van paardentuig. Verder zijn resten van een ijzeren zwaard, een bronzen kokerbijl en een bronzen *Rippenziste* aanwezig. De urn is verloren gegaan. Roymans (1991: table 4) dateert het graf in Ha C. Pare (1992) dateert de wagen in Ha C, maar Torbrügge (1991: pp. 419-420) heeft sterke argumenten voor een datering in Ha D1. Ook Warmenbol (1993) pleit voor een jongere datering dan Ha C. De *Rippenziste* van Midden-Italiaans type komt volgens Roymans (1991: pp. 41-42) zowel in Ha C als Ha D voor. Datering: waarschijnlijk vroeg in Ha D;

- 'Venlo': van de bronzen ketel met kruisvormige hengselhouders in het Goltziusmuseum in Venlo zijn de vondstomstandigheden onbekend. Volgens Roymans (1991: pp. 42-43, fig. 15a) is het een 'zandvondst' en zeer waarschijnlijk een grafvondst. Datering: Ha C of Ha D;

- Haps: vondst 190 in het urnenveld op het Kamps Veld is een crematie binnen een gesloten greppel met een diameter van 6 meter. Als bijgaven waren een ijzeren antennedolk met een versierde bronzen schede, drie ijzeren pijlpunten en een ijzeren *Kropfnadel* meegegeven. Verviers (1972) wil deze vondsten in Ha D2 dateren. Uit Sievers (1982) is echter op te maken dat antennedolken van dit type al vroeg in Ha D1 voorkomen. Datering: waarschijnlijk eerste helft van Ha D;

- Rhenen: in 1990 werden op de Koerheuvel resten van een urnenveld uit de late bronstijd en de vroege ijzertijd opgegraven. In 1993 werden op de top van de heuvel bij het verplaatsen van een boom fragmenten van een bronzen emmer en een halve bronzen kokerbijl gevonden. Vervolgonderzoek maakte duidelijk dat deze oorspronkelijk in een rechthoekige kuil hebben gelegen, waarvan de restanten nog aanwezig waren. Vermoedelijk gaat het hier om grafgraven (*Jaarverslag R.O.B.* 1993: pp. 164-165). Er lijkt ter plaatse geen grafheuvel te zijn geweest. Datering: op grond van de combinatie emmer-kokerbijl in Wijchen en Oss is ook voor Rhenen een datering in vroeg Ha D voor de hand liggend;

- Datteln: in een grafheuvel (?) werden de resten van een *Rippenziste* met twee beweegbare hengsels gevonden. De *Rippenziste* was oorspronkelijk gevuld met crematieresten (Wilhelmi, 1976). Datering: Ha D3/LT A;

- Nijmegen 'Kops Plateau': op de zuidelijke helling van het Kops plateau, onder en naast de Ubbergse veldweg, werden zes ijzertijdbegravingen aangetroffen. Eén van deze graven lag binnen een kringgreppel met een diameter van bijna 8 m en bevatte naast een crematie een ijzeren lanspunt en enkele ijzeren speerpunten. In drie andere graven werden bij de crematies ijzeren speerpunten gevonden. In totaal gaat het om één lanspunt en elf speerpunten (*Jaarverslag R.O.B.* 1993: p. 36, met verwijzingen naar eerdere jaarverslagen. Zie ook Van Enckevort & Zee, 1966). Datering: hoogstwaarschijnlijk laat Ha D of LT A;

- Overasselt: dit graf is niet erg goed gedocumenteerd. Het werd in 1904 ontdekt en bestond uit een bronzen *situla* van *rheinisch-tessinisch* Typ (Kimmig, 1962/1963: Abb. 7), gevuld met crematieresten, met daarop een klomp aaneengesloten bronzen en ijzeren beslagstukken van paardentuig (Modderman, 1989: pp. 16-17, fig. 6). De laatstgenoemde objecten zijn kennelijk nooit nader bestudeerd. Datering: LT A of vroeg LT B;

- Nijmegen 1974: op het Estelterrein werden tijdens opgravingen enkele verspreid liggende crematiegraves aangetroffen. Eén daarvan was een rijk graf met wagononderdelen, paardentuig en ijzeren

wapens. Aanwezig waren onder andere de resten van twee ijzeren velgbanden voor wielen met een diameter van 80 à 90 cm, vier ijzeren naafbanden, drie U-vormige verbindingselementen voor houten velgfragmenten, twee ijzeren paardenbitten en vier bronzen sierschijven voor paardentuig. Een 'losse' bronzen knop kan onderdeel van een vijfde sierschijf zijn. Als wapens waren een grote ijzeren lanspunt en twee ijzeren pijlpunten meegegeven (Bloemers, 1986). Bij de wagen gaat het kennelijk om een tweewielige door twee paarden getrokken strijdswagen. Datering: LT A;

- Eigenbilzen: dit graf bevatte een *Rippenziste* met twee beweegbare hengsels, die gevuld was met crematieresten. Als bijgaven waren een Etruskische bronzen snavelkan, een bronzen tuitkan en een drinkhoorn, waarvan alleen het goudbeslag bewaard was gebleven, meegegeven (Mariën, 1987). Datering: tweede helft LT A;

- Sittard-'Hoogveld': in 1998 werden in een urnenveld uit de vroege ijzertijd verploegde resten van een *Rippenziste* van het type Eigenbilzen opgegraven. Overige grafgraven waren een bronzen naald en een fragment van een ijzeren ring. Andere grafgraven kunnen verloren zijn gegaan (*NRC-Handelsblad* 2 mei 1998);

- Wijshagen: in het grafveld op 'De Rieten' werden maar liefst drie rijke graven ontdekt (Van Impe & Creemers, 1991). Grafheuvel C bevatte een bronzen *situla* van *rheinisch-tessinisch* Typ, die gevuld was met crematieresten en versmolten stukken van bronzen en ijzeren voorwerpen. Grafheuvel E had tevens een bronzen *situla* van *rheinisch-tessinisch* Typ, die gevuld was met crematieresten en versmolten resten van bronzen sieraden. Tot slot werd in grafheuvel (?) H een bronzen *Rippenziste* gevonden, die oorspronkelijk twee beweegbare hengsels had en gevuld was met crematieresten. De metalen bijgaven lagen grotendeels buiten de *Rippenziste* en omvatten onder andere een ijzeren paardenbit en zes bronzen sierschijven. Datering: de datering van graf H is vermoedelijk vroeg LT A; de graven C en E zijn beduidend jonger en kunnen zelfs nog in vroeg LT B thuishoren. Twee ¹⁴C-dateringen aan houtskool uit graf E suggereren een datering tussen 400 en 360 v.Chr.;

- Siegburg-Kaldauen: hier werd een *situla* van *rheinisch-tessinisch* Typ aangetroffen, die crematieresten bevatte. De *situla* had verder waarschijnlijk geen bijgaven (Joachim, 1975). Datering: LT A of vroeg LT B.

Tot de rijke ijzertijdgraven in dit gebied moet ook het graf van Ubbergen worden gerekend (Janssen, 1859: Pl. I:5), dat bij de Drentse vondsten al kort ter sprake kwam (zie 3.5). De vondsten die in het graf werden aangetroffen zijn: een versierde Hohlwulste: met versiering bestaat uit smalle overdwarse zones, die bestaan uit drie schuin gearceerde banden en gescheiden door brede onversierde zones. Janssen maakt geen melding van een naad; een halsring van brons met (pseudo?)-tording en een sluiting. Janssen spreekt van een scharnier, maar dit is niet juist. Omdat de ring namelijk geen opening heeft zou een scharnier zinloos zijn. De vondsten komen uit een urnenveld. Janssen vermeldt echter niet of de bronzen in of bij een urn werden gevonden. Datering: 'Ha D';

- Willems & Groenman-van Waateringe (1988: p. 27) vermelden een *situla* die in Mook gevonden zou zijn. Deze vermelding moet echter een vergissing zijn, want kennelijk gaat het hier om de *situla* van Overasselt. Volgens Von Tröltzsch (1884: pp. 60-61) zou in Mook een bronzen snavelkan gevonden zijn. Hij geeft echter geen verwijzingen naar de vondstomstandigheden of de collectie waarin hij deze kan gezien kan hebben;

- Dezelfde onzekerheid geldt voor de bronzen snavelkan die volgens Von Tröltzsch (1884) gevonden zou zijn bij Kempen in het Duitse Benedenrijngebied. Wel moet er op gewezen worden dat in de collectie van het Museum Kam te Nijmegen het handvat van een Etruskische snavelkan aanwezig is, gevonden op de Hunerberg in Nijmegen (Den Boesterd, 1956: p. 62, no. 219);

- In het Rheinisches Landesmuseum in Bonn bevindt zich een bronzen *Rippenziste*, die uit België afkomstig is, maar waarvan de vindplaats niet bekend is. Joachim (1977) wil deze *Rippenziste* in Ha D1/2 dateren;

- Geen grafgraven maar een baggervondst uit de Rijn is de *situla* van Köln-Riehl, een importstuk uit het zuidoostelijk Alpengebied (Von Merhart, 1952: p. 38, Taf. 21,7).

Het zal duidelijk zijn dat de rijke graven in Zuid-Nederland, België en het Duitse Benedenrijngebied talrijker zijn dan de Drentse en over een langere periode optreden. De oudste graven dateren van voor 700 v.Chr. en de laatste waarschijnlijk na 400 v.Chr. Deze periode beslaat dus zeker 300, zo niet 350-400 jaar. Warmenbol (1993) rekent Oss, Wijchen, Meerlo, Horst-Hegelsum, Someren, Weert en Rekem tot een grotere 'Maas-groep' van zwaardgraven waartoe ook graven in Centraal- en Zuid-België behoren als Wavre, Limal, Court-St. Etienne, Havré, Harchies, Louette-St. Pierre en Gedinne, en een aantal Noord-Franse graven. Warmenbol zegt echter niets over de jongere graven in hetzelfde gebied, toch zijn ook deze graven de moeite waard om nader te bekijken. Er lijkt immers iets van een tweedeling in de graven op te treden. De graven met *situlae* van het *rheinisch-tessinisch* Typ concentreren zich in het noordelijk deel van Warmenbols 'Maas-groep'. In het zuidelijke deel vindt een andere ontwikkeling plaats.

In de Belgische Ardennen zijn tot nu toe elf intacte vroeg LT-wagengraven gevonden. Ze zijn alle aangetroffen in kleine, door rond-ovale of trapeziumvormige greppels omgeven grafheuvels die zich tussen heuvels met eenvoudiger graven bevonden. De grafgoederen bestaan voornamelijk uit hals- en armringen met streep- en gatversiering, aardewerk (onder andere aardewerken *situlae* met geometrische versiering en geknikte schouder), paardentuig en fibulae. Vreemd is dat lans- en pijlpunten weinig voorkomen, hoewel het merendeel van de graven als mannengraf is geïdentificeerd. Het gebruikte begrafenisritueel is inhumatie; door de zure grond is van de lichamen echter niets teruggevonden. Uit de grafgoederen blijkt dat de wagengraven uit de Ardennen sterke banden hebben met het Midden-Rijngebied en vooral met de Champagne. Zo zijn in de twee graven van heuvel III en IV van Léglise 'Gohimont' opengewerkte *phalerae* gevonden, die hun oorsprong hebben in de Champagne (zie Anloo, 3.4). De aardewerken *situla*-vormen, die in zes graven zijn aangetroffen, hebben tevens parallellen in dit gebied. Hoewel alle graven globaal aan LT A worden toegeschreven, oppert Van Endert (1986) dat er vroege en late LT A-varianten zijn aan te wijzen in de wagengraven. Tot de graven van de vroege groep (vroeg LT A) rekent zij graven 1 t/m 3 van Offaing, Hamipré en de graven van Longlier-Massul 'Al Vaux' en Namoussart, Hamipré. Tot de latere groep (laat LT A) rekent ze, op grond van het knikwandaardewerk, de drie graven van Léglise 'Gohimont'. Volgens Van Endert hadden de wagengraven in de Ardennen een niet veel hogere status dan de overige gewone graven; ze onderscheiden zich alleen door de iets andere grafinventaris.

De bovengenoemde rijke graven zijn al vaker onderwerp van discussie geweest, zij het dat in de regel de nadruk ligt op de oudere graven. Kimmig (1962/1963) en Mariën (1989) menen dat de wagengraven uit Ha C toe te schrijven zijn aan een groep zwaarbewappende

ruiters, die vanuit het Hallstattkerngebied naar het Benedenrijngebied kwamen en zich als heersers over de autochtone urnenveldbevolking vestigden. Getuige de inhoud van de jongere elitegraven bleef deze 'toplaag' contacten onderhouden met het gebied van oorsprong. Roymans (1991) ziet de ontwikkeling van lokale elites al optreden tijdens de late bronstijd, dankzij deelname in internationale netwerken van ruilhandel. In het grafritueel komt de sociale status van deze groep dan echter nog niet tot uiting. In de vroege ijzertijd bereikte het ruilverkeer met Hallstattgroepen in Zuid-Duitsland en aangrenzende gebieden een hoogtepunt. Prestige-goederen werden op grote schaal geïmporteerd en meer en meer gebruikt om in het grafritueel de sociale status van het begraven individu te benadrukken. Roymans denkt voornamelijk aan zout als product op basis waarvan de ruilhandel plaatsvond. Hoewel dit zout werd gewonnen aan de Belgisch-Nederlandse kust, waren het groepen in het achterland die de zouthandel wisten te monopoliseren (Roymans, 1991: pp. 50-54). Hierbij moet wel in acht worden genomen dat er tot dusverre geen aanwijzingen bestaan voor zouthandel die verder zuidelijk ging dan de Aldenhovener Platte (Simons, 1987). Gedurende Ha D trad een terugval op, maar na 500 v.Chr. begon de bloei dankzij contacten met vroeg-LaTène-groepen in het Midden-Rijngebied en Noord-Frankrijk opnieuw.

Net als Roymans gaat Warmenbol (1993) tevens uit van een lokale ontwikkeling van zijn 'Maas-groep' en ziet hij geen aanwijzingen voor invasies van Hallstatt-ruitertroepen. Hij benadrukt verder dat in de vroegste graven, namelijk die met bronzen zwaarden, vooral 'Atlantische' contacten zichtbaar zijn. Pas in de graven met ijzeren zwaarden worden Centraal-Europese invloeden merkbaar. Warmenbol denkt als verklaring echter niet aan 'elitenetwerken', maar eerder aan persoonlijke rijkdom die verkregen werd door als huurling in dienst te treden bij machthebbers elders.

4.4. De situatie in Noordwest-Duitsland

De kringgreppelurnenvelden die zo kenmerkend zijn voor de late bronstijd en vroege ijzertijd in Nederland komen ook in het laagland van Westfalen voor, tot aan de Weser in de omgeving van Minden. Door de nog steeds onbevredigende staat van onderzoek is het niet duidelijk hoever deze grafvelden zich voortzetten in Nedersaksen. Het ziet er echter naar uit dat de kringgreppelurnenvelden in hun verspreiding beperkt zijn tot een gebied ten zuidwesten van een boog die van Leer via Oldenburg naar Minden loopt. In dit gebied vinden we in de midden-ijzertijd ook brandheuvels. Het gebied dat verder noordoostelijk ligt, sluit aan bij de tradities die oostelijk van de Weser in zwang waren.

De graven uit de late bronstijd en de vroege ijzertijd in Westfalen en Zuidwest-Nedersaksen zijn in de regel arm aan bijgiften. Rijkere graven zoals Neuwarendorf Anlage V, dat een dolk, lanspunt en een naald bevatte

(Wilhelmi, 1975: Abb. 7) en Telgte-Wöste F. 168 waarin een bronzen lanspunt werd gevonden (Reichmann, 1982: Abb. 7:8) zijn beperkt tot een vroegere fase. Een uitzondering moet wellicht gemaakt worden voor het Pestruper grafveld ten zuiden van Wildeshausen. Uit oude, slecht gedocumenteerde afgravingen zijn voorwerpen bekend die op rijke graven wijzen (Sprockhoff, 1959). Het gaat hier onder andere om fragmenten van een versierde *Hohlwulst* (Sprockhoff, 1959: Taf. 30:23), van geribde bronzen armbanden (Sprockhoff, 1959: Taf. 30: 19, 21 en 22), van bronzen *Nussringe* (Sprockhoff, 1959: Taf. 31: 13 en 25) en van een *Hängeschmuck* van het Type Erichshagen (Wölpe) (Sprockhoff, 1959: Taf. 30:9, 10, 12-16, 18; Taf. 31:11 en 12). Ook zijn ijzeren voorwerpen gevonden die op wagengraven wijzen (Sprockhoff, 1959: Taf. 31: 9, 10 en 22). Overigens is slechts een deel van deze voorwerpen in de vroege ijzertijd te dateren; de rest is jonger en kan in brandheuvelds gevonden zijn.

In de loop van de ijzertijd komt in een groot gebied ten oosten van de Weser de Jastorfcultuur tot ontwikkeling. Langs de Weser ontstaat in de vroege ijzertijd de Nienburger *Gruppe*, die zich geleidelijk uitbreidt over Zuidwest-Nedersaksen. Binnen deze groep valt een aantal uitgesproken rijke graven met geïmporteerd bronzen vaatwerk, dat in Ha D/LT A te dateren is. Het betreft:

- Verden/Domfriedhof: hier werd een bronzen ketel met crematieresten gevonden, die door Eggers (1956) als Ha D-type beschouwd wordt;
- Leese, Kr. Nienburg: in minstens vier graven van dit overwegend in de midden- en late ijzertijd te plaatsen grafveld zijn bronzen ketels van het type Verden aangetroffen (Hässler, 1992: p. 159, noot 7). In 1934 werd in dit grafveld al een bronzen *Rippenziste* gevonden (Stjernquist, 1967: II, Kat.nr. 54, Taf. XIII:4);
- Luttum, Kr. Verden: in de vorige eeuw werden hier in vier grafheuvels *Rippenzisten* gevonden (Schünemann, 1977; Stjernquist, 1967: II, Kat.nr. 53, Taf. XIII:1-3);
- Ovenstadt, Kr. Minden-Lübbecke. In een grafveld werd een fragmentaire *Rippenziste* gevonden (Wilhelmi, 1976);
- Erichshagen-Wölpe, Stadt Nienburg: in een grafheuvel met een groot aantal urnen en crematies werd een *Rippenziste* met crematieresten aangetroffen (Stjernquist, 1967: II, Kat.nr. 55, Taf. XLIII:1);
- Petershagen-Döhren, Ldkr. Minden-Lübbecke. In een grafveld werd een *situla* van *rheinisch-tessinisch* Typ opgegraven. De *situla* bevatte crematieresten, drie ijzeren krammen en een aantal verbrande berenklaauwen (Günther, 1981);
- Luttum, Kr. Verden: in een grafveld werd een *situla* van *rheinisch-tessinisch* Typ gevonden, die gevuld was met crematieresten (Schünemann, 1965);
- Bürstel, Ldkr. Diepholz: hier werd een *situla* van *rheinisch-tessinisch* Typ gevonden, die gevuld was met crematieresten en afgedekt met een aardewerken schaal (Tackenberg, 1977);
- Bassum-Hassel, Ldkr. Diepholz: aangetroffen werd een *situla* van *rheinisch-tessinisch* Typ, die gevuld was met crematieresten. Of er ook bijgiften aanwezig waren is niet duidelijk (Nortmann, 1983: Kat.nr. 4; Kimmig, 1962/1963: Taf. 43:2).

Naast deze vondsten zijn er nog resten van *Rippenzisten* bekend die opgebaggerd werden in grintgroeven bij Dreye, Ldkr. Diepholz (Cosack, 1985) en Leese, Ldkr. Nienburg (Hässler, 1992). Dit zijn depotvondsten en geen verspoelde graf giften. Eveneens uit het gebied van de Nienburger *Gruppe* komt de Ierse gouden *dress-*

fastener, die bij Gahlstorf, Kr. Verden gevonden werd in een pot van het type Harpstedt. De *dress-fastener* behoort tot de Dowris-fase, die gelijkgesteld kan worden met Ha C/vroeg Ha D. De pot moet volgens Jacob-Friesen (1974: pp. 445-446, Abb. 464-65) gedateerd worden in Ha D. Het is niet duidelijk of de pot crematieresten bevatte. Het zou een depotvondst kunnen zijn.

Net als de rijke graven van Zuid-Nederland, België en het Duitse Benedenrijngebied zijn de rijke graven van de Nienburger *Gruppe* talrijker dan de Drentse graven en zijn ze globaal over een langere periode te dateren. De oudste graven stammen uit vroeg Ha D en de laatste uit LT A. De hele periode bedraagt hooguit 200 jaar. Het gebied van de Nienburger *Gruppe* is min of meer geïsoleerd. Naar het zuidwesten toe is de dichtstbijzijnde concentratie van geïmporteerd bronzen vaatwerk de Zuid-Nederlandse groep met uitlopers in het Duitse Benedenrijngebied. Naar het oosten toe zijn *Rippenzisten* bekend uit Pansdorf, Kr. Ostholstein (Stjernquist, 1965) en Isserheiligen, Kr. Langensalza (Maier, 1985: Abb. 8). Tuitjer (1987) wil deze opvallende rijkdom verklaren met een verwijzing naar de verkeersgeografisch gunstige ligging van het gebied van de Nienburger *Gruppe*. In de loop van Ha C zou de Weser de belangrijkste verkeersader tussen het Zuid-Duitse Hallstattgebied en Zuid-Scandinavië zijn geworden. Merkwaardig is dan wel dat van die zuidelijke rijkdom weinig in Zuid-Scandinavië zelf terecht is gekomen. Verder zou vroege ijzerproductie een rol kunnen hebben gespeeld.

4.5. De situatie in het Midden-Rijnland/HEK-gebied

Dankzij de ligging heeft het Midden-Rijnland al vanaf de bronstijd een belangrijke rol gespeeld. Op de overgang van Ha B naar Ha C doet ijzer zijn intrede in het Midden-Rijnland en laat de invloed van het opkomende Hallstattgebied zich ook hier gelden. Dit resulteert in een bloeiende handel tussen beide gebieden, waarbij het Midden-Rijnland tevens voor verdere verspreiding naar het noorden zorgt. Zoals op de kaartjes uit Nortmann (1983: Abb. 4) en Kimmig (1962/1963: Abb. 13) te zien is, kent ook het Midden-Rijnland een grote concentratie rijke graven, die zich langs de Rijn bevindt. De grafgoederen van deze rijke graven bestaan voornamelijk uit *situlae*, van *rheinisch-tessinisch* Typ, die door Kimmig (1962/1963) gedateerd worden in Ha D en LT A. Hij geeft als *situlae* uit het Rheinische Gebirge de volgende: Bell, Kr. Simmern, Briedeler Heck, Kr. Zell/Mosel, Hennweiler, Kr. Kreuznach, Hoppstädtchen/Nahe, Kr. Birkenfeld, Horath, Kr. Bernkastel (2 ex.), Irlich, Kr. Nieuwied, Kärlich, Kr. Koblenz (4 ex.), Laufenselden, Kr. Untertaunus, Mehren, Kr. Daun, Melsbäch, Kr. Nieuwied, Schweighausen, Kr. St. Goarshausen en Wolken, Kr. Koblenz.

Kimmig is van mening dat de *situla*-export naar het Midden-Rijnland reeds stamt uit de tijd vóór de Etruskische expansie in LT A en dat deze handel toen al

dezelfde route volgde die later zo belangrijk werd, namelijk vanuit het zuiden van Europa naar de bergen van het Rijnland. Kimmig haalt (wederom) zijn ruitertheorie aan als reden voor de welstand in het Midden-Rijnland in laat Ha (zie 4.3). Deze mensen volgden de bestaande handelswegen naar de bergen in het Rijnland en vermengden zich met de bevolking aldaar. Het motief van hun komst zijn volgens Kimmig de grondstoffen voor metaal die in het Rijnlands gebergte aanwezig zijn en de handelsmogelijkheden die deze boden. Vanaf Ha C en D I groeit de welstand in dit gebied; dit is te zien aan de graven. In laat Ha zijn er weinig rijke graven, terwijl in LT A de groei van deze toeneemt en vorstengraven als bijvoorbeeld Altrier aangelegd worden.

Aan het begin van LT gaat in het Midden-Rijnland de HEK de prominente rol van het Hallstattgebied overnemen. De rol van centrum, die de bovenloop van de Donau in het Hallstattkerngebied had, wordt nu overgenomen door het heuvelland ten westen (Hochwald-Nahe) en oosten (Rijn-Moezel-Lahn) van de Rijn. De HEK dankt deze positie aan de ijzerwinning in haar gebied. De toenemende rol die de HEK in Noordwest-Europa gaat spelen brengt grote sociale stratificatie met zich mee. Dit is te zien aan twee factoren: ten eerste gingen tijdens LT A in het HEK-gebied over tot de bouw van fortificaties die gelegen zijn op hogere delen in het landschap en omringd door wallen. Ten tweede is vanaf LT A in het dodenritueel van de HEK een toenemende sociale differentiatie waar te nemen. Naast eenvoudige graven zien we een groep graven ontstaan die gekenmerkt worden door het aan de doden meegeven van wagens en door de grote rijkdom van de grafgraven. Deze graven onderscheiden zich van de graven uit de vorige perioden door de grotere hoeveelheid en rijkere grafgoederen en door de centrale plaats in het grafveld. Ze vormen de laatste rustplaats van de adel uit het HEK-gebied, die zich door contacten met het mediterrane gebied een goede positie kon verwerven. De voorwerpen in de rijke LaTènegraven van de HEK zijn van een heel andere aard dan die uit de voorafgaande Ha D-periode. Hier gaat het vooral om juwelen en rituele objecten die gemaakt zijn in vroeg LaTène-stijl met motieven als palmetten en cirkels, die geen Hallstatt-voorlopers kennen.

5. CONCLUSIE

De in paragraaf 3 behandelde Drentse grafvondsten uit de vroege en het begin van de midden-ijzertijd nemen binnen de Noord-Nederlandse urnenvelden een bijzondere plaats in. Ze geven aan dat de overledenen een speciale positie in de Drentse samenleving innamen, die tot uiting kwam door het meegeven van luxe goederen in hun graven. Een deel van die rijkdom wijst op contacten met Noord-Duitsland; dit geldt voornamelijk voor de versierde *Hohlwulste*. Een ander deel van de

grafgraven kwam uit het zuiden, deels uit het Hunsrück-Eifelgebied en deels uit Noordoost-Frankrijk. De *situla* van Meppen komt mogelijk nog verder weg. Deze zuidelijke importen bestaan voor een deel uit voorwerpen die in het oorsprongsgebied zelf slechts een beperkte statuswaarde hadden, zoals de ijzeren pijlpunten. Andere voorwerpen, zoals de *situla* van Meppen, die versierde bronzen sierschijven van Anloo en de dolk van Darp, moeten ook in het oorsprongsgebied als objecten van bijzondere waarde zijn beschouwd.

Vergeleken met de twee dichtstbijzijnde groepen met rijke graven uit min of meer dezelfde periode (Zuid-Nederland/België/het Duitse Benedenrijngebied en het Wesergebied) verliezen de Drentse graven echter aan betekenis. Hoewel Drenthe contacten had met de Hallstatt- en LaTènegebieden in het zuiden, stelden deze contacten, vergeleken met die van de bovengenoemde twee groepen, maar weinig voor. Op lokaal niveau blijven die rijkere Drentse graven echter opvallen en vragen ze om een verklaring. Daartoe is het nodig om de vroege ijzertijd in dit gebied nader te analyseren.

De ijzertijd valt binnen de periode van het Subatlanticum toen de hoogveenvorming zijn grootste omvang bereikte in de dalen en de vlakke delen van het Drents Plateau. Deze gebieden waren daardoor niet geschikt voor bewoning. In de vroege en de eerste helft van de midden-ijzertijd waren alleen de hoge zandgronden van het Drents Plateau permanent bewoond. Men leidde er een boerenbestaan. Hoewel in Drenthe uit de ijzertijd geen botresten bekend zijn, duiden de grote stalgedeelten van de boerderijen uit de RW I-fase op een economie die naast akkerbouw ook op veeteelt berustte. Er bestond een vrij losse structuur van bewoning in de vorm van kleine buurtschapjes, die bestonden uit een aantal bij elkaar liggende *Celtic fields*. Overexploitatie van de lichte zandgronden leidde tot verstuingen. Hierdoor werd men gedwongen uit te kijken naar nieuwe woongebieden. Deze vond men in de kweldergebieden van Groningen en Friesland. Deze gebieden waren tijdens de transgressiefase Duinkerke 1A (ongeveer 1000-650 v.Chr.) ontstaan. Voordat de bewoners van het Drents Plateau zich hier permanent gingen vestigen, was men al met ze bekend. Van Gijn & Waterbolk (1984) geven aan dat men reeds vanaf de vroege ijzertijd in de lente en zomer naar dit gebied trok. Getuigen hiervan zouden de lichte bouwsels zijn die onder andere te Middelstum/Boerdamsterweg zijn gevonden. Deze bouwsels vertegenwoordigen de vroegste bewoning in het kweldergebied en wijzen op zomerkampementen. Later, in de midden-ijzertijd, ging men zich door de druk in het thuisgebied permanent vestigen op de oeverwallen langs de talloze kleine riviervluchten in het Noord-Nederlandse kleigebied. Deze kleine nederzettingen werden bij het herhaaldelijk overstromen van het land door de zee geleidelijk opgehoogd tot terpen. De economie bestond voornamelijk uit veeteelt. Hoewel landbouw wel mogelijk was in het kweldergebied, gezien de bevindingen van Van Zeist (1974) en Van

Zeist, Van Hoorn, Bottema & Woldring (1976), ging dit toch gepaard met enige restricties. Omdat het gebied regelmatig werd overspoeld door de zee en een brak milieu had, kon maar een aantal gewassen verbouwd worden, zoals zesrijge gerst, haver en vlas. Aanvullende gewassen en ook hout, dat volgens Van Zeist geïmporteerd moest worden, zullen voor een groot deel vanaf de Drentse zandgronden aangevoerd zijn. De contacten met Drenthe moeten derhalve stevig zijn onderhouden om vlees, zuivelproducten, leeren en huiden te ruilen tegen de nodige aanvullende gewassen en hout (en wellicht ook om de (verwantschaps)banden te handhaven).

Overigens wordt de theorie dat de eerste bewoners van het Noord-Nederlandse kweldergebied uit Drenthe kwamen in twijfel getrokken door Taayke (1996). Hij komt op grond van het optreden van het vroegste RW-aardewerk tot de conclusie dat de eerste bewoners van Groningen en Friesland niet uit Drenthe maar uit Noord-Duitsland afkomstig waren. Dit hoeft echter niet te betekenen dat er geen migratie heeft plaatsgevonden vanuit het Drentse Plateau naar de kweldergebieden.

Het wegensysteem binnen Drenthe zelf in de ijzertijd stamde al uit de bronstijd. Urnenvelden en nederzettingen werden aangelegd langs doorgaande routes, die gebruikt werden als verbindingswegen tussen de nederzettingen en als handelswegen. Deze handelswegen liepen naar plaatsjes die gelegen waren aan de drie belangrijkste waterwegen in Drenthe: het Voorste Diep, het Peizerdiep en de Drentsche A. Bovendien liep er een grote weg, de Koningsweg, van het zuidwesten naar het noordoosten van Drenthe. De contacten van de bewoners van het Drentse Plateau naar buiten toe werden dus voor een belangrijk deel onderhouden met de kweldergebieden van Friesland en Groningen. Waterbolk (1985) geeft als (handels)routes naar het noorden de volgende:

- Naar Friesland: via Een, Bakkeveen en het dal van de Boorne;
- Naar Groningen: via Balloo, Loon, Peelo, Rhee, Zeijen, Lieveren aan het Peizerdiep en de Koningsweg (de huidige Hereweg).

Hiernaast was Drenthe van oudsher gericht op Noordwest-Duitsland en waren er ook enige contacten met het zuiden. Veel van het transport van en naar Friesland en Groningen zal via de waterwegen gegaan zijn, wat gezien de soms moeilijke begaanbaarheid van het kwelderlandschap de makkelijkste manier van vervoer was. De rivieren de Hunze en de Westerwoldse A speelden een belangrijke rol bij de contacten met de kwelderbewoners. Het zuiden en westen van Friesland kon vanuit Zuid-Drenthe bereikt worden via zijriviertjes van de Overijsselse Vecht. De Vecht gaf via het Almere en een veenstroom, die van Stavoren naar Workum liep, een verbinding met het kleigebied van Westergo.

De beste ingangen voor het onderzoek naar de sociale differentiatie binnen Drenthe in de vroege en midden-ijzertijd zouden nederzettingen en graven moeten zijn. Het probleem is echter dat er niet veel informatie

beschikbaar is. Uit de vroege ijzertijd kennen we de boerderijen van Sellingen (Waterbolk, 1990), Een (Van der Waals, 1963) en Peelo I, terwijl aardewerk uit deze periode (pre-RW) bekend is uit Roden (Taayke, 1993), Eilersinghuizen (Harsema, 1972/1973) en recentelijk uit Borger (Kooi, nog niet gepubliceerd). Uit de overgang van vroege naar midden-ijzertijd is de boerderij van Peelo II (Kooi & De Langen, 1987) bekend, en uit de midden-ijzertijd waarschijnlijk de twee plattegronden van Angelslo en Peelo III.

De weinig dateerbare huizen en de aardewerkvondsten suggereren dat er in de periode tussen de late bronstijd en de midden-ijzertijd globaal weinig verandert in Noord-Nederland. Wel is er sprake van een toenemende invloed vanuit Noordwest-Duitsland, waardoor geleidelijk RW I ontstaat. Over de graven uit de vroege en het begin van de midden-ijzertijd weten we iets meer, maar desalniettemin blijft de informatie beperkt (zie 2.6). Op het eerste gezicht is er geen sprake van differentiatie: vrijwel vondstloze urnenvelden worden opgevolgd door vrijwel vondstloze brandheuvels. Wat dat betreft springen de rijke Drentse graven er uit, hoewel ze beperkt lijken tot een (relatief) korte periode.

Door de schaarse informatie kan er geen echt beeld geschetst worden van de samenleving in deze tijd. Deze zal echter voornamelijk egalitair en agrarisch zijn geweest. In dit opzicht weerspiegelen de graven met luxegoederen personen die een speciale positie hebben verworven. Een belangrijke vraag is waar de personen, die begraven met luxegoederen, hun rijkdom aan te danken hadden en wat hun economische positie was. Akkerbouw en veeteelt zullen geen erg grote bron van inkomsten zijn geweest, hoewel de samenleving toch voor een surplus moet hebben gezorgd dat verhandeld werd met de kweldergebieden. Drenthe ligt echter niet strategisch ten opzichte van internationale handelsroutes, in tegenstelling tot de Zuid-Nederlandse/Belgische groep en de Nienburger *Gruppe* die het verkeer overen langs de Rijn en de Maas, respectievelijk de Weser controleerden. In navolging van Warmenbol (1993) zou gedacht kunnen worden aan krijgsdienst elders als bron voor die Drentse welvaart. De metalen goederen zouden bij terugkeer kunnen zijn meegenomen als persoonlijk eigendom. Maar er zijn ook andere verklaringen mogelijk.

Wellicht moet als bron van welvaart gedacht worden in de richting van ijzerwinning. Booij (1986) heeft gewezen op het voorkomen op grote schaal van ijzeroer in Drenthe. Ijzeroer ontstaat daar waar ijzerhoudend grondwater uittreedt en onder invloed van de atmosfeer ijzeroxiden of -carbonaten neerslaan. In Drenthe vindt dit proces vooral plaats in de stroomdalen, en (gedeelten van) het voormalig hoogveengebied. Bij een grote omvang van dit neergeslagen ijzer spreekt men van ijzeroer. Dit ijzeroer kan in drie vormen voorkomen: in bulten of ruggen, als zodenerts en als 'witte clien' (sideriet). In het veen kan sideriet in lenzen voorkomen die in diameter kunnen variëren van 1 tot soms meer dan

10 meter. De dikte is gewoonlijk 30 tot 60 cm; alleen bij grote concentraties sideriet kunnen lenzen met een dikte van meer dan een meter voorkomen. Modderkolk (1970) geeft een vijftiental plaatsen aan waar in Drenthe ijzerslak is aangetroffen. Hij vermeldt echter tevens dat er zeer weinig smeltoventjes in Drenthe gevonden zijn. Hij wijst erop, dat het erts in deze oventjes niet vloeibaar ijzer opleverde, maar dat de afvalstoffen als vloeibare slak werden afgetapt: "dat niet gesproken moet worden van ijzersmelterijen of ijzergieterijen, maar van smeedijzerindustrie" (Modderkolk, 1970: p. 100). Het ijzer bleef in de oven achter als zogenaamde 'wolf'.

Tot dusverre is het niet gelukt om in Drenthe gevonden ijzerslak te dateren. De enige aanwijzing met betrekking tot siderietwinning in de periode die ons interesseert, komt van de 'schalm van ds. de Graaf'. Dit stuk hout, mogelijk onderdeel van een slee of iets dergelijks, werd in 1938 in een oude veenkuil in een kwelgebied met sideriet in het Emmererfscheideveen gevonden (Casparie & Smith, 1978). Het hout heeft een ^{14}C -ouderdom van 2525 ± 35 BP (GrN-7894).

6. SUMMARY

During the last two centuries, a number of Iron Age graves have been found in Drenthe, the Netherlands, which contained 'rich' imported grave goods. The graves all date from a short period in the Early and the beginning of the Middle Iron Age. In this article, an attempt is made to define the status which these graves must have had both in their own territory and outside. In the first part of the article, the main issue is the continuing debate about the chronology of the Iron Age north of the Alps. Because of the new dendro-dates for Wehringen, Dautmergen, Villingen and the burnt gate of phase Ia of the Heuneburg (Friedrich & Hennig, 1995), it is now clear that the 'traditional' dates for a number of Hallstatt and LaTène periods are not correct and must be set back in time. The stratigraphy of the Heuneburg plays an important role in this discussion, too. New dates for the periods and Bauphasen, which are based on the above mentioned dendrodates, the assumption that the Lehmziegelmauer of the Heuneburg is Etruscan instead of Greek and that some sherds of Greek pottery may have moved downwards (Dämmer, 1977) can be correlated with the chronology proposed by Parzinger (1988). Attention is then given to the chronology of the Iron Age in both northern Germany and the northern Netherlands, which is essential for the accurate dating of the grave goods from Drenthe.

Because of the scarcity of metal objects in the graves, the chronology in northern Germany is essentially based on the typology of the pottery. For the Nienburger Gruppe, this typology has been established by Tuitjer (1987) and for northwest Niedersachsen by Nortmann (1983). The work of Nortmann is especially important, as his Type Gristede can be identified with Ruinen-

Wommels I in the northern Netherlands. The chronology of Nortmann has been tested by Löbert (1982) on the pottery from Boomborg-Hatzum and gives a date of about 600 BC for the first appearance of RW I in northern Germany and of about 550 BC in the northern Netherlands.

The chronology in the northern Netherlands is based both on the burial rituals and RW-pottery. In the Early Iron Age the dead were buried in urnfields, as in the Late Bronze Age. This practice continued in the Middle Iron Age; the last burials in urnfields can be dated to around 400 BC. After burial in urnfields ceased brandheuvelds became characteristic for Middle Iron Age burial practice. According to radiocarbon dates and metal objects found in the brandheuvelds, these were in use between 400 and 200 BC for primary burials.

In the second part of this paper, the 'rich' graves from Drenthe themselves are dealt with. The graves in question are 'Havelterberg', Darp, Anloo, Meppen, Balloo, Gasteren (1949/1950), Rolde 'Klaassteen', Wijster-'deEmelang' and Borger, completed with Gasteren (1758), Eext (1759) and Gieten. Of all these graves, the find circumstances and sites are described, followed by descriptions of the grave goods, parallels, dates and areas of origin. There seems to be a sort of division amongst these graves, with a group which belongs primarily to Ha D and a group with roots in LT A. In order to see whether the 'rich' graves in Drenthe can be considered as elite graves, a definition of the term elite is given.

The excavations of Late Bronze Age and Early Iron Age urnfields in the north of the Netherlands make clear that the group of rich graves in Drenthe are quite unique and that they are rather isolated both in time and space. Nearby there are similar concentrations of graves of this sort which have imported grave goods and to which the graves from Drenthe can be compared. The first concentration has been found in the southern Netherlands, Belgium and the German Lower Rhine area and consists of graves found at Weert, Rekem, Horst-Hegelsom, Meerlo, Someren, Bennekom, Baarlo, Oberempt, Oss, Wijchen, Venlo, Haps, Rhenen, Datteln, Nijmegen, Eigenbilzen, Wijshagen and Siegburg-Kaldauen. It is believed by both Kimmig (1962/1963) and Mariën (1989) that these graves belong to people who came from the Hallstatt core area on horseback and ruled over the local population (the so-called 'horsemen theory'). Roymans (1991), however, thinks that local elites developed already in the Late Bronze Age because of developing international exchange networks. The rich graves just mentioned reflect the flourishing trade between these local elites and the Hallstatt groups in southern Germany. Roymans regards sea-salt as the most important local trade good.

The second concentration is found in the area of the Weser in northwestern Germany. In the Early Iron Age the Nienburger Gruppe developed in this area and here we see a number of rich graves which contain imported

bronze vessels: Verden/Domfriedhof, Leese, Luttm, Ovenstadt, Erichshagen-Wölpe, Petershagen-Döhren, Birstel and Bassum-Hassel. Tuitjer (1987) thinks that these rich graves can be explained by the strategic position of the Nienburger Gruppe area. He argues that in the Early Iron Age the Weser became the most important trade route between the Hallstatt area in southern Germany and southern Scandinavia.

Finally, there is a group of graves in the Middle Rhine area, which also has a number of imported bronze vessels, namely Bell, Briedeler Heck, Hennweiler, Höppstädtchen/Nahe, Horath, Irlich, Kärlich, Laufenselden, Mehren, Melsbach, Schweighausen and Wolken. Kimmig tries to explain these graves with the 'horsemen theory', and the production of iron in the Middle Rhine area.

When the rich graves from Drenthe are compared to those from the nearby areas, it can be concluded that they were not very special, although the persons buried must have been highly regarded in their own territory.

In the Early Iron Age, settlement in Drenthe was characterized by dispersed farms in or near so-called Celtic field systems. Despite low population density over-exploitation of light sandy soils caused sand drifting and loss of settlement areas and field systems. New habitable land had to be found and part of the population took off to the north, to the salt marshes of Groningen and Friesland. At first, this took place only in spring and summer. Later, however, from the Middle Iron Age onwards they resided there permanently. It is obvious that Drenthe primarily had trade contacts with these territories, which were most easily accessible by water. Drenthe has always had strong connections with northwest Germany and there must have been relations with the middle and south of the Netherlands, as well. The best way to detect social difference in Drenthe during the Early and the beginning of the Middle Iron Age is to look at the settlements and the graves. Nevertheless, the information we can get from these sources is very scarce, which makes it almost impossible to obtain a good picture of society in Drenthe at that time. It can be assumed that this society must have been an agricultural one, organized on an egalitarian basis.

The last question posed in this article is the source of wealth of the individuals who were buried in the rich graves. Although there is no real evidence, it is quite possible that this was due to the iron production. The river valleys and peat bogs of Drenthe contain iron ore and this ore may have been won and iron may have been produced. There are some indications for siderite exploitation in the peat bog east of Emmen.

7. NOTEN

1. In Reim (1990) wordt voor het graf in heuvel 1 bij Dautmergen nog als dendrodatering 671 ± 10 v.Chr. gegeven, maar deze is inmiddels gecorrigeerd.
2. Bij de *Schlackenwall* van Kirmsulzbach is aardewerk aangetroffen

dateen duidelijke datering in de oudere HEK heeft (Schindler, 1973: p. 32).

3. De laatste drie inventarisnummers (1911/4.41/m 1911/4.6) waren niet toegankelijk voor studietoelinden. De beschrijvingen van deze vondsten komen uit de brieven van Ter Kuile en uit Kooi (1983).
4. De meeste (pseudo)anthropoïde dolken en zwaarden worden in het (noord)oosten van Engeland aangetroffen (Megaw & Megaw, 1993: p. 211).
5. Er bestaat trouwens een nogal uitvoerige correspondentie over de vondst van Anloo, wiens overname door het P.M.D. van de eerder genoemde Mulder voor nogal wat problemen heeft gezorgd. Mulder had de vondst gekocht van L. Braaksma, een schoolmeester te Assen, die op zijn beurt de vondst weer van de vinder, Daling, had gekregen. In een brief uit het begin van 1950 van Mulder aan Helbers, toen directeur van het P.M.D., biedt de eerstgenoemde aan de bronsvondst van Anloo in bruikleen af te staan aan het P.M.D., mits deze in de vaste collectie wordt opgenomen. In maart 1950 krijgt Mulder een brief terug van Helbers waarin staat dat de vondst wordt geaccepteerd en dat aan zijn voorwaarden zal worden voldaan. Hierop stelt Mulder in een brief van 1951 nog twee extra eisen voordat hij de vondst zal afstaan: hij vraagt om replica's van de vondst en eist dat de vondst gepubliceerd wordt in de *Nieuwe Drentse Volksalmanak* (N.D.V.). Ook hierop wordt door Helbers in een brief van 6 april 1951 positief gereageerd. In dezelfde brief vraagt Helbers om meer informatie rond de vondst-omstandigheden. Deze informatie wordt door Mulder gegeven in de bovengenoemde brief van 14 april 1951 en vervolgens wordt de vondst overgedragen aan het P.M.D. Overigens is de vondst van Anloo dan al zelf door Mulder gepubliceerd in het artikel 'Drentse Praehistorie' in *De Wandelaar* (18, 1950), waarbij hij tekeningen van de vondst gebruikt die hij zelf heeft gemaakt. Dan is het een aantal jaren stil rond de vondst van Anloo, totdat Helbers op 24 januari 1955 een nogal boze brief ontvangt van Mulder met de mededeling dat alleen zijn eis aangaande de replica's tot nu toe is ingewilligd in dat hij serieus overweegt de vondst terug te eisen. Helbers neemt op 26 januari contact op met Van Giffen, die destijds de vondst mee naar huis had genomen en bericht hem van de brief van Mulder. Deze geeft in een brief van 27 januari aan Helbers toe dat hij de vondst nog steeds in zijn bezit heeft en zegt dat hij Mulder zal bellen met de vraag of hij de vondst nog een tijdje langer in zijn bezit mag houden. Dit doet hij zeer waarschijnlijk niet, want op 15 augustus 1955 ontvangt Helbers weer een brief van Mulder. Aangezien er nog niets gedaan is heeft hij een ultimatum van een maand gesteld, anders gaat hij over tot terugvordering van de vondst. De Gedeputeerde Staten van Drenthe sturen Van Giffen op 7 september een brief met de mededeling dat hij de vondst aan de griffier moet overhandigen, wat gebeurt op 14 september. Tussen 14 september 1955 en 1961 is de vondst kennelijk weer in Assen. De inventarisnummers van het P.M.D. suggereren dat de vondst in september 1955 aan het museum is overgedragen. Merkwaardig genoeg vermeldt het dagboek van W. Glasbergen, die destijds conservator van het P.M.D. was, hier niets over. In de aanwinstenlijst in het Jaarverslag van het museum uit 1955 (in N.D.V. 75, 1957: p. 133) wordt de vondst echter wel genoemd. In 1961 wordt de vondst van Anloo naar het laboratorium van het Römisch-Germanisches-Zentralmuseum te Mainz gestuurd voor restauratie- en conserveringswerkzaamheden. De directeur, H.J. Hundt, onderhoudt in de tussentijd een correspondentie met J.D. van der Waals van het Biologisch-Archaeologisch Instituut (B.A.I.) te Groningen over de vorderingen en de tijd van teruggave. Het verzoek van Mulder om de vondst te publiceren is dan nog steeds niet ingewilligd, maar W. Dehn uit Marburg wil zich hiermee wel bezighouden. In een brief van 22 februari 1962 van Van der Waals aan Dehn zegt de eerstgenoemde dat het hem nog niet gelukt is om erachter te komen of er nog meer bij de vondst kan horen, afgezien van de stukken die toen nog in Mainz verbleven. Van der Waals vermeldt dat er onlangs een aantal delen van bronzen voorwerpen tevoorschijn zijn gekomen die nog bij Van Giffen lagen, maar dat hij het ten eerste betwijfeld of deze deel hebben kunnen uitmaken van de bronsvondst. Hier-voor geeft hij een tweetal redenen: ten eerste omdat de vondst

- volgens hem duidelijk uit Ha D stamt en ten tweede omdat deze voorwerpen niet op dezelfde plek zijn gevonden als de bronsvondst van Anloo. Van der Waals zegt er wel bij dat de vindplaats, in een kleine grafheuvel in de zuidoost hoek van het nieuwe kerkhof van Anloo, dat ten noordoosten van het dorp ligt, niet ver van de vindplaats van de bronsvondst vandaan ligt. Tevens schrijft Van der Waals dat hij contact met Braaksma zou opnemen om meer duidelijkheid omtrent deze voorwerpen te krijgen. Hij laat hierbij doorschemeren dat Braaksma nog wel eens andere voorwerpen van deze vondst in zijn bezit zou kunnen hebben, die volgens Van Giffen nog ergens rond zouden moeten zwerven. In een latere brief van 5 november 1962 meldt Van der Waals aan Hundt dat deze vondsten definitief niet bij de brons vondst van Anloo horen. Van der Waals had in de tussentijd al op 16 oktober een brief geschreven aan Mulder om hem op de hoogte te stellen van de plannen van Dehn. Gezien de notities van Van der Waals lijkt het erop dat met de bronzen voorwerpen, waarvan Van der Waals aanvankelijk dacht dat ze mogelijk bij de vondst van Anloo konden horen, de vondst van Gasteren bedoeld wordt (zie 3.6). Deze vondst werd gedaan in een heuveltje aan de zuidoostzijde van het grote grafveld ten zuidoosten van Gasteren.
- In juni 1963 wordt de vondst van Anloo aan Dehn meegegeven tijdens een bezoek van hem aan Nederland. De vondst is in mei 1964 weer terug in Assen. In de tijd tussen juni 1963 en mei 1964 zijn er tekeningen en foto's van de vondst naar Hawkes in Oxford gestuurd, die ook in de vondst van Anloo geïnteresseerd is. Deze vindt dat de vondst erg veel lijkt op de Somme-Bionne-vondst uit het British Museum.
- De laatste brieven over de vondst van Anloo stammen uit 1976. Op 15 oktober ontvangt O.H. Harsema een brief van J.V.S. Megaw die, aangezien Dehn nog steeds geen echte publicatie heeft geschreven, graag de vondst nader wil bekijken. Megaw wil misschien zelf de vondst goed publiceren en heeft Dehn daarover ook al ingelicht. Harsema antwoordt nog diezelfde maand en bevestigt dat Dehn nog geen publicatie heeft geschreven. Hij opert de mogelijkheid dat iemand anders zich maar eens met Anloo moet bezighouden.
6. De afbeeldingen van de vondst van Anloo zijn alle gemaakt na restauratie.
 7. De beschrijving van de *situla* is gemaakt op basis van de reconstructie. Aangezien de vorm alleen kon worden bepaald aan de hand van het intacte randgedeelte, is de gereconstrueerde vorm waarschijnlijk te 'rechtwandig' geworden.
 8. Alleen de *situla* van Crossac is kleiner dan de RT-*situlae*.
 9. De vondst was voor studiedoeleinden niet beschikbaar. De beschrijving komt uit de inventarisatie van het P.M.D.
 10. Vroeger was deze kaart in het bezit van Bellen en tegenwoordig is hij eigendom van het Groninger Instituut voor Archeologie (G.I.A.).
 11. De vijf ringen zijn beschreven na reconstructie. Hoewel het hele vondstcomplex één inventarisnummer heeft, 1937/IV.1, is deze voor de duidelijkheid onderverdeeld. Deze onderverdeling wordt niet door het P.M.D. gebruikt. Van de vondsten waren alleen de bronzen ringen beschikbaar voor studiedoeleinden, de overige beschrijvingen komen uit de inventarisatie van het P.M.D.
- ## 8. LITERATUUR
- BAUDOU, E., 1960. *Die regionale und chronologische Einteilung der jüngeren Bronzezeit im Nordischen Kreis*. Almqvist & Wiksell, Stockholm, etc.
- BECKER, B. & B. SCHMIDT, 1982. Verlängerung der mitteleuropäischen Eichenjahrringchronologie in das zweite vorchristliche Jahrtausend. *Archäologisches Korrespondenzblatt* 12, pp. 101-106.
- BEIJERINCK, W., 1924. Kort verslag van eenige vóórhistorische vondsten in en om Wijster. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 41, pp. 35-45.
- BIEL, J., 1985. *Der Keltenfürst von Hochdorf*. Konrad Theiss, Stuttgart.
- BLOEMERS, J.H.F., 1988. Het urnenveld uit de late bronstijd en de vroege ijzertijd op de Boshoverheide bij Weert. In: J.M. van Mourik (red.), *Landschap in beweging. Ontwikkeling en bewoning van een stuifzandgebied in de Kempen* (= Nederlandse Geografische Studies, 74). Kon. Ned. Aardrijkskundig Genootschap & Fysisch Geografisch en Bodemkundig Laboratorium, Amsterdam, pp. 59-137.
- BLOEMERS, T., 1986. A cart burial from a small middle Iron Age cemetery in Nijmegen. In: M.A. van Bakel, R.R. Hogesteijn & P. van de Velde (eds), *Private politics: a multi-disciplinary approach to 'Big Man' systems* (= Studies in Human Societies, 1). Brill, Leiden, pp. 76-95.
- BÖHNER, K., 1951. Oberempt (Kreis Bergheim). *Bonner Jahrbuch* 151, pp. 167-169.
- BOESTERD, M.H.P. DEN, 1956. *The bronze vessels in the Rijksmuseum G.M. Kam te Nijmegen* (= Description of the collections in the Rijksmuseum G.M. Kam at Nijmegen, 5). Department of Education, Arts and Sciences, Nijmegen.
- BONNAMOUR, L., 1970. Une situle en bronze trouvée dans la Saône à Damerey (Saône-et-Loire). *Revue Archéologique de l'Est et du Centre-est* 21, pp. 411-420.
- BOOIJ, A.H., 1986. IJzerroer in Drenthe. Ontstaan, voorkomen, winning en gebruik. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 103, pp. 67-74.
- BOOM, H. VAN DEN, 1989. *Keramische Sondergruppen der Heuneburg* (= Heuneburgstudien, 7; Römisch-Germanische Forschungen, 47). Philipp von Zabern, Mainz am Rhein, pp. 81-82.
- BOULOUMIÉ, B., 1977. Situles de bronze trouvées en Gaule (VIIe-VIe siècles A.V.-J.C.). *Gallia Préhistoire. Fouilles et Monuments Archéologiques en France Métropolitaine* 35, pp. 1-38.
- BOULOUMIÉ, B., 1987. Die Rolle der Etrusker beim Handel mit etruskischen und griechischen Erzeugnissen im 7. und 6. Jahrhundert v.Chr. In: F. Fischer, B. Bouloumié & C. Lagrand (eds), *Hallstatt-Studien*. VCH Verlag, Weinheim, pp. 27-33.
- BRIARD, J. & G. VERRON, 1976. *Typologie des objets de l'âge du Bronze en France*, III: *Haches*. Picard, Paris.
- BUTLER, J.J., 1960. Drie bronsdepots van Bargerooterveld. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 78, pp. 205-231.
- BUTLER, J.J., 1973. The big bronze knife from Hardenberg. In: W.A. van Es, A.V.M. Huybrecht, P. Stuart, W.C. Mank & S.L. Wynia (red.), *Archeologie en Historie. Festschrift Brunsting*. Fibula-Van Dishoeck, Bussum, pp. 15-27.
- CASPARIE, W.A. & A.F. SMITH, 1978. Het stuk hout van dominee de Graaf: een oude veenvondst uit het Emmererfseidenveen. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 95, pp. 87-101.
- CHARPY, J.J. & P. ROUALET, 1991. *Les Celtes en Champagne* (= Musée d'Epemay 23 juin-3 novembre 1991). Musée d'Epemay, Epemay.
- HAZELLES, C.-A. DE, 1995. Les origines de la construction en adobe en Extrême-Occident. In: P. Arcelin, M. Bats, D. Garcia, G. Marchand & M. Schwaller (eds), *Sur les pas des Grecs en Occident*. Errance, Paris, pp. 49-58.
- CLARKE, R.R. & C.F.C. HAWKES, 1955. An iron anthropoid sword from Shouldham, Norfolk, with related Continental and British weapons. *Proceedings of the Prehistoric Society* 21, pp. 198-227.
- COSACK, E., 1985. Eisenzeitliche Importfundes des 7./6. Jahrhunderts v.Chr. aus einer Kiesbaggerei bei Dreye, Landkreis Diepholz. In: K. Wilhelmi (ed.), *Denkmalpflege in Niedersachsen. Archäologische Denkmalpflege 1979-1984*. Stuttgart, pp. 179-181.
- DÄMMER, H.W., 1977. Die bemalten Späthallstattkeramik der Heuneburg. Ursprung-Entwicklung-Chronologie. *Archäologisches Korrespondenzblatt* 7, pp. 43-47.
- DÉCHELETTE, J., 1927. *Manuel d'archéologie préhistorique, celtique et gallo-romaine IV*. Picard, Paris.
- DEHN, W. & O.-H. FREY, 1962. Chronologie der Hallstatt- und Frühlatènezeit Mitteleuropas auf Grund des Stidimports. In: *Atti*

- del VI Congresso Internazionale delle Scienze Preistoriche e Protostoriche* 1. De Luca Editore, Roma, pp. 197-208.
- DESITTERE, M., 1968. *De urnenveldencultuur in het gebied tussen Neder-Rijn en Noordzee* (= Dissertationes Archaeologicae Gandenses, 11). De Tempel, Brugge.
- EGGERS, H.J., 1956. Eine Bronzekessel der späteren Hallstattzeit aus Verden a.d. Aller. *Die Kunde* 7, pp. 15-18.
- ELZINGA, G., 1973. Een kringgreppelumenveld bij Oosterwolde in Friesland. In: W. A. van Es, A. V. M. Huybrecht, P. Stuart, W. C. Mank & S. L. Wynia (red.), *Archeologie en Historie. Festschrift Brunsting*. Fibula-van Dishoeck, Bussum, pp. 29-47.
- ENKEVORT, H. VAN & K. ZEE, 1996. *Het Kops Plateau: prehistorische grafheuvels en een Romeinse legerplaats in Nijmegen*. Uniepers, Abcoude.
- ENDERT, D. VAN, 1986. Zur Stellung der Wagengräber der Arras-Kultur. *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission* 67, pp. 204-287.
- FREIDIN, N., 1982. *The Early Iron Age in the Paris Basin. Hallstatt C and D* (= BAR Intern. Series, 131:1). B.A.R., Oxford.
- FREY, O.-H., 1972. Einführung in die Problematik Hallstatt D3-LaTène A. *Hamburger Beiträge zur Archäologie* 2, p. 177.
- FRIEDRICH, M., 1996. Dendrochronologische Datierung der Toran-anlage der Periode Ia der Heuneburg. In: E. Gersbach, *Bau- und Funde der Perioden IIIb-Ia der Heuneburg* 10. Von Zabern, Mainz, pp. 169-180.
- FRIEDRICH, M. & H. HENNIG, 1995. Dendrochronologische Untersuchung der Hölzer des hallstattzeitlichen Wagengrabes 8 aus Wehringen, Ldkr. Augsburg und andere Absolutdaten zur Hallstattzeit. *Bayerisch Vorgeschichtsblätter* 60, pp. 289-300.
- GARCIA, D., 1987. Le dépôt de bronzes launacien de Roque-Courbe, Saint-Saturin (Hérault). *Documents d'Archéologie Méridionale* 10, pp. 9-29.
- GAUER, W., 1985. Der Kessel von Hochdorf. Ein Zeugnis griechischer Kultureinflüsse. In: *Der Keltenfürst von Hochdorf. Methoden und Ergebnisse der Landesarchäologie* (Katalog der Ausstellung, Stuttgart 1985). Theiss, Stuttgart, pp. 124-129.
- GERDSEN, H., 1986. *Studien zur Schwertergräbern der älteren Hallstattzeit*. Philipp von Zabern, Mainz.
- GERSBACH, E., 1981. Die Paukenfibeln und die Chronologie der Heuneburg bei Hundersingen/Donau. *Fundberichte aus Baden-Württemberg* 6, pp. 213-223.
- GERSBACH, E., 1989. *Ausgrabungsmethodik und Stratigraphie der Heuneburg* (= Heuneburgstudien VI; Römisch-Germanische Forschungen 45). Philipp von Zabern, Mainz.
- GIFFEN, A.E. VAN, 1928. Het onderzoek bij Wessinghuizen, gem. Onstwedde. *Verslag over 1928 van het Museum van Oudheden te Groningen*, pp. 7-35.
- GIFFEN, A.E. VAN, 1935a. Het Balloër Veld, ndl. van Balloo, gem. Rolde. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 53, pp. 67-116.
- GIFFEN, A.E. VAN, 1935b. Het grafveld in de Laudermarke. *Verslag over 1935 van het Museum van Oudheden te Groningen*, pp. 51-83.
- GIFFEN, A.E. VAN, 1936a. Het dodenveld bij het Tumulibos, ZW van Balloo, gem. Rolde. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 54, pp. 94-97.
- GIFFEN, A.E. VAN, 1936b. De zgn. Galgenberg en het urnenveld in de Boswachterij Sleenerzand, gem. Sleen-Zweelo. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 54, pp. 104-111.
- GIFFEN, A.E. VAN, 1937. Omheinde, inheemse nederzettingen met aanliggende tumuli, leemkuilen en rijengrafveld te Rhee en Zeijen, gem. Vries. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 55, pp. 78-85.
- GIFFEN, A.E. VAN, 1938a. Das Kreisgraben-Urnenveld bei Vledder, Provinz Drente, Niederlande. *Mannus* 30, pp. 331-358.
- GIFFEN, A.E. VAN, 1938b. Das Kreisgrabenfriedhof bei Sleen. *Mannus* 30, pp. 546-548.
- GIFFEN, A.E. VAN, 1938c. Het kringgreppelumenveld te Meppen, gem. Zweelo. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 56, pp. 101-103.
- GIFFEN, A.E. VAN, 1942. Twee tumuli, een tweeperioden-heuvel I, uit steen- en bronstijd, en een ringslootheuvel II, uit den steentijd, bij Eext, gem. Anloo. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 60, pp. 109-111.
- GIFFEN, A.E. VAN, 1945. Het kringgreppelumenveld en de grafheuvels o.z.o. van Gasteren, gem. Anloo. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 63, pp. 69-121.
- GIFFEN, A.E. VAN, 1949. Het 'Noordse Veld' te Zeijen, gem. Vries. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 65, pp. 7-147.
- GIFFEN, A.E. VAN, 1954. Een grafheuvelonderzoek op de Emelange bij Wijster, gem. Beilen. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 72, pp. 159-180.
- GIFFEN, A.E. VAN & H.T. WATERBOLK, 1949. Het grafveld bij Wedderveer. *Bonwstoffen voor de Groningsche oergeschiedenis* 4, pp. 49-119.
- GIJN, A.L. & H.T. WATERBOLK, 1984. The colonization of the salt marshes of Friesland and Groningen. *Palaeohistoria* 26, pp. 101-122.
- GÜNTHER, K., 1981. Ein Situla-Grab an der mittleren Weser bei Döhren, Stadt Petershagen, Kreis Minden-Lübbecke. *Bodenaltertümer Westfalens* 18, pp. 46-61.
- HAFFNER, A., 1976. *Die westliche Hunsrück-Eifel Kultur* (= Römisch-Germanischen Forschungen 36). Walter de Gruyter, Berlin.
- HALLEWAS, D., 1971. Een huis uit de vroege ijzertijd te Assendelft (N.H.). *Westerheem* 20, pp. 19-35.
- HARCK, O., 1972. *Nordostniedersachsen vom Beginn der jüngeren Bronzezeit zum frühen Mittelalter* (= Materialhefte zur Ur- und Frühgeschichte Niedersachsens, 7). August Lax, Hildesheim.
- HARSEMA, O.H., 1972/1973. Een aardewerkvondst uit de Voorromeinse IJzertijd uit Ellersinghuizen (gem. Vlagtwedde). *Groningse Volksalmanak*, pp. 183-190.
- HARSEMA, O.H., 1983. Kroniek van opgravingen en vondsten uit Drenthe in 1980 en 1981. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 100, pp. 203-217.
- HARSEMA, O.H., 1984/1985. Van tweeëén: De LaTène fibulavondst uit Groningen opnieuw bekeken. *Groninger Volksalmanak*, pp. 160-169.
- HÄSSLER, H.J., 1992. Ein neuer Rippenzistenfund aus den Weserkiesen bei Leese, Ldkr. Nienburg. *Die Kunde* 43, pp. 149-159.
- HERRMANN, F.R. & A. Jockenhövel (eds), 1990. *Die Vorgeschichte Hessens*. Konrad Theiss, Stuttgart.
- HEYNOWSKI, R., 1996. Die imitierten Wendelringe als Leitform der frühen vorrömischen Eisenzeit. *Prähistorische Zeitschrift* 71, pp. 28-45.
- HINGST, H., 1959. *Vorgeschichte des Kreises Stormarn*. Karl Wachholtz, Neumünster.
- HINGST, H., 1964. *Die vorrömische Eisenzeit* (= Geschichte Schleswig-Holsteins, 2:3). Karl Wachholtz, Neumünster.
- HOLLSTEIN, E., 1973. Jahrringkurven der Hallstattzeit. *Trierer Zeitschrift* 36, pp. 37-55.
- HOLLSTEIN, E., 1974. *Die Jahresringe vom Magdalenenberg: dendrochronologische Datierung des hallstattzeitlichen Fürstengrabes bei Villingen im Schwarzwald*. Villingen.
- HOLLSTEIN, E., 1979. Bauholzdaten aus Augusteischer Zeit. *Archäologisches Korrespondenzblatt* 9, pp. 131-133.
- HOLLSTEIN, E., 1980. *Mitteleuropäische Eichenchronologie*. Philipp von Zabern, Mainz.
- IMPE, L. VAN, 1980. Graven uit de Urnenveldenperiode op het Hangveld te Rekem. *Archaeologia Belgica* 227, pp. 5-25.
- IMPE, L. VAN & G. CREEMERS, 1991. Aristokratische graven uit de 5e/4e eeuw v. Chr. en Romeinse cultusplaats op de "Rieten" te Wijshagen (gem. Meeuwen-Guitrode). *Archeologie in Vlaanderen* 1, pp. 55-73.
- JACOB-FRIESEN, G., 1974. *Einführung in Niedersachsens Urgeschichte, III: Eisenzeit*. August Lax, Hildesheim, pp. 448-450.
- JACOBSTAHN, P. 1944. *Early Celtic art*. Clarendon, Oxford.
- JAGER, S., 1988. *Anloo – de Strubben* (= Nederlandse Archeologische Rapporten, 7). Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek Amersfoort, Amersfoort.
- JAGER, S., 1992. *Havelte – rondom de Havelterberg – een archeologische kartering, inventarisatie en waarderling* (= Nederlandse Archeologische Rapporten, 14). Rijksdienst voor het Oudheid-

- kundig Bodemonderzoek, Amersfoort.
- JANSSEN, L.J.F., 1840. *De Germaansche en Noordsche monumenten van het Museum te Leyden*. Luchtmans, Leiden.
- JANSSEN, L.J.F., 1848. *Drentsche oudheden*. Kemink, Utrecht.
- JANSSEN, L.J.F., 1859. *Oudheidkundige verhandelingen en mededelingen*, III. Nijhoff, Arnhem, pp. 16-25.
- JOACHIM, H.E., 1968. *Die Hunsrück-Eifel Kultur am Mittelrhein*. Böhlau, Keulen, etc.
- JOACHIM, H.E., 1970. Späthallstattzeitliche Hügelgrabfunde aus Wirfus, Kreis Cochem. *Bonner Jahrbuch* 170, pp. 36-70.
- JOACHIM, H.E., 1975. Zerdrücktes Bronzeblech unterdem Bagger. Ein Brandgrab mit Bronzebeimer aus Siegburg-Kaldauen. *Das Rheinische Landesmuseum Bonn* 175, pp. 3-4.
- JOACHIM, H.-E., 1977. Eine unbekannte Rippenziste im Rheinischen Landesmuseum Bonn. *Bonner Jahrbuch* 177, pp. 561-563.
- JOACHIM, H.-E., 1998. Bemerkenswerte Grabbeigaben. Späthallstattzeitliches Körpergrab mit Köcher und Pfeilen von Neuwied, Stadtteil Heimbach-Weis. *Das Rheinische Landesmuseum Bonn* 198, pp. 1-5.
- JOPE, E.M., 1961. Daggers of the Early Iron Age in Britain. *Proceedings of the Prehistoric Society* 27, pp. 307-343.
- KAENEL, G. & P. MOINAT, 1995. L'âge du Bronze. *Archäologie der Schweiz* 18(2), p. 65-66.
- KALTOFEN, A., 1985. *Die ur- und frühgeschichtliche Sammlung des Kreisheimatmuseums Lingen/Ems*. August Lax, Hildesheim.
- KAM, W.H., 1956. Vondstmelding van urnen ontdekt nabij het ven 'Kraayenstark', gem. Someren. *Berichten Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 7, pp. 13-14.
- KIMMIG, W., 1940. *Die Urnenfelderkultur in Baden untersucht auf Grund der Gräberfunde*. Berlin.
- KIMMIG, W., 1962/1963. Bronzesitulen aus dem Rheinischen Gebirge, Hunsrück-Eifel-Westerwald. *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission* 43-44, pp. 32-106.
- KOOI, P.B., 1979. Pre-Roman urnfields in the north of the Netherlands. Dissertatie Groningen.
- KOOI, P.B., 1983. A remarkable Iron Age grave in Darp (municipality of Havelte, the Netherlands). *Oudheidkundige Mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* 64, pp. 197-208.
- KOOI, P.B., 1995/1996. Het project Peelo: het onderzoek van het Kleuvenveld (1983/1984), het burchterrein (1980) en het Nijland (1980), met enige kanttekeningen bij de resultaten van het project. *Palaeohistoria* 37/38, pp. 417-479.
- KOOI, P.B. & G.J. DE LANGEN, 1987. Bewoning in de Vroege IJzertijd op het Kleuvenveld te Peelo. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 104, pp. 51-65.
- KOSSACK, G., 1957. Zur Chronologie der älteren Hallstattzeit (Ha C) im bayerischen Alpenvorland. *Germania* 35, pp. 207-223.
- KOSSACK, G., 1959. *Südbayern während der Hallstattzeit*. Walter de Gruyter, Berlin.
- KRAMER-CLOBUS, G.M.C., 1978. L.J.F. Janssen (1806-1869): an inventory of his notes on archaeological findspots in the Netherlands. *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 28, pp. 441-544.
- KRAUSSE, E.-B., 1989. Zur Hallstattzeit an Mosel, Mittel- und Niederrhein. Kulturelle Beziehungen zwischen der Laufelder Gruppe und dem Niederrhein während der frühen Eisenzeit. In: M. Ulrix-Closett & M. Otte (eds), *La civilisation de Hallstatt* (= ERAUL, 36). Service de Préhistoire, Univ. de Liège, Luik, pp. 93-110.
- KRAUSSE-STEINBERGER, D., 1990a. Pfeilspitzen aus einem reichen La Tène A-Grab von Hochscheid, Kr. Bernkastel-Wittlich. *Archäologisches Korrespondenzblatt* 20, pp. 87-100.
- KRAUSSE-STEINBERGER, D., 1990b. Ein frühlatènezeitliche Pfeilbolzenfund aus Hochscheid, Kr. Bernkastel-Wittlich. *Archäologisches Korrespondenzblatt* 20, pp. 185-191.
- LAET, S.J. DE & W. GLASBERGEN, 1959. *De voorgeschiedenis der Lage Landen*. Wolters, Groningen.
- LANTING, J.N. & W.G. MOOK, 1977. *The pre- and protohistory of the Netherlands in terms of radiocarbon dates*. Groningen.
- LAUX, F., 1976. *Die Nadeln in Niedersachsen* (= Prähistorische Bronzefunde, Abt. B Nadeln, Band 4). C.H. Beck, München.
- LENERZ-DE WILDE, M., 1977. *Zirkelornamentik in der Kunst der LaTènezeit*. C.H. Beck, München.
- LÖBERT, H.W., 1982. Die Keramik der vorrömischen Eisenzeit und der römischen Kaiserzeit von Hatzum-Boomborg (Kr. Leer). *Probleme der Küstenforschung im südlichen Nordseegebiet* 14, pp. 89-97, 102-104.
- MAIER, R., 1985. Ein eisenzeitlicher Brandgräberfriedhof in Leese, Landkreis Nienburg (Weser). In: K. Wilhelmi (ed.), *Denkmalpflege in Niedersachsen. Archäologische Denkmalpflege 1979-1984*. Konrad Theiss, Stuttgart, pp. 181-185.
- MARIËN, M.E., 1987. *Het vorstengraf van Eigenbilzen*. Provinciaal Gallo-Romeins Museum, Tongeren.
- MARIËN, M.E., 1989. Aperçu de la période hallstattienne Belgique. In: M. Ulrix-Closett & M. Otte (eds), *La civilisation de Hallstatt* (= ERAUL, 36). Service de Préhistoire, Univ. de Liège, Luik, pp. 133-139.
- MARRING, R., 1998. Schatgravers te Balloo. Asser Heren en de verdwijning van een grafheuvelcomplex. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 115, pp. 49-62.
- MEGAW, J.V.S. & M.R. MEGAW, 1993. Cumulative celticity and the human face in insular pre-roman Iron Age art. In: J. Briard & A. Duval (eds), *Les représentations humaines du néolithique à l'âge du fer* (= Actes du 115e Congrès National des Sociétés Savantes, Avignon 1990). Editions du Comité des Travaux Historiques et Scientifiques, Parijs, pp. 205-218.
- MERHART, G. VON, 1952. Studien über einige Gattungen von Bronzegefäßen. In: H. Klumbach (ed.), *Festschrift des Römisch-Germanischen Zentralmuseums in Mainz*, II. R.G.Z.M., Mainz, pp. 1-71.
- MODDERKOLK, F., 1970. De oudste smeedijzerindustrie. Ook overblijfselen in de provincie Drenthe. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 87, pp. 97-106.
- MODDERMAN, P.J.R., 1964. The chieftains grave of Oss reconsidered. *Bulletin van de Vereniging tot Bevordering der Kennis van de Antieke Beschaving te 's-Gravenhage* 39, pp. 57-62.
- MODDERMAN, P.J.R., 1989. *Schatkamer van Gelderse Oudheden*. Provinciaal Museum G.M. Kam, Nijmegen.
- MÜLLER-KARPE, H., 1959. *Beiträge zur Chronologie der Urnenfelderzeit nördlich und südlich der Alpen* (= Römisch-Germanischen Forschungen, 22). Walter de Gruyter, Berlin.
- MULDER, R.D., 1950. De praehistorie van Drenthe. *De wandelaar in weer en wind* 18, pp. 18-22.
- NAUMANN, R., 1959. Russellae A. Die Gelände Vermessung, die Untersuchungen an der Stadtmauer und an der Tempelerrasse. *Mitteilungen der Deutschen Archäologischen Instituts, Römische Abteilung* 66, pp. 2-18.
- NEYSES, M., 1991. Kritische Anmerkungen zu den Dendrodaten der Eisenzeit in Hunsrück-Nahe- und Mittelrheingebiet. In: A. Haffner & A. Miron (eds), *Studien zur Eisenzeit in Hunsrück-Nahe-Raum* (= Symposium Birkenfeld 1987). Selbstverlag Rheinisches Landesmuseum, Trier, pp. 295-308.
- NORTMANN, H., 1983. *Die vorrömischen Eisenzeit zwischen unterer Weser und Ems. Ammerlandstudien*, I (= Römisch-Germanischen Forschungen, 41). Philipp von Zabern, Mainz.
- NORTMANN, H., 1998. Die Bronzesitula von Gladbach, Kreis Neuwied. *Archäologisches Korrespondenzblatt* 28, pp. 59-67.
- OSTERWALDER, C. & G. BREITENBACH, 1979/19980. Neukonservierte Objekte aus Ins und Münsingen, BE. *Jahrbuch des Bernischen Historischen Museums* 59-60, pp. 83-89.
- PARE, C.F.E., 1987. Wagenbeschläge der Bad Homburg-Gruppe und die kulturgeschichtlichen Wagengräber von Wehringen, Kr. Augsburg. *Archäologisches Korrespondenzblatt* 17, p. 479.
- PARE, C.F.E., 1991. *Swords, wagon-graves and the beginning of the Early Iron Age in Central Europe* (= Kleine Schriften aus dem Vorgeschichtlichen Seminar der Philipps-Universität Marburg, 37). Philipps-Universität, Marburg.
- PARE, C.F.E., 1992. *Wagons and wagon-graves of the Early Iron Age in Central Europe*. Oxford Univ. Committee for Archaeology, Oxford.
- PARZINGER, H., 1986a. Zur Belegungsabfolge auf dem Magdal-

- enenberg bei Villingen. *Germania* 64, pp. 391-407.
- PARZINGER, H., 1986b. Zur Späthallstatt- und Frühlatènezeit in Nordwürttemberg. *Fundberichte aus Baden-Württemberg* 11, pp. 231-258.
- PARZINGER, H., 1988. *Chronologie der Späthallstatt- und Frühlatènezeit, Studien zur Fundgruppen zwischen Mosel und Saar*. VCH Verlag, Weinheim.
- PATZOLD, J., 1958. Zur zeitlichen Einordnung hochackerähnlicher Wälle in Grabhügelfelder. *Die Kunde* 9, pp. 194-200.
- PAULI, L., 1972. Untersuchungen zur Späthallstattkultur in Nordwürttemberg. Analyse eines Kleinraumes im Grenzbereich zweier Kulturen. *Hamburger Beiträge zur Archäologie* 2, pp. 273-291.
- PAULI, L., 1978. *Der Dürrenberg bei Hallein IIII*. C.H. Beck, München.
- PAULI, L., 1983. Eine frühkeltische Punktrense aus der Donau. *Germania* 61, pp. 459-486.
- PLEYTE, W., 1882. *Nederlandse oudheden van de vroegste tijden tot op Karel den Grote: Drenthe*. Brill, Leiden.
- PLEYTE, W., 1889. *Nederlandse oudheden van de vroegste tijden tot op Karel den Grote. Gelderland*. Brill, Leiden.
- REICHMANN, C., 1982. Ein bronzezeitliches Gehöft bei Telgte, Kr. Warendorf. *Archäologisches Korrespondenzblatt* 12, pp. 437-449.
- REINECKE, P., 1965. *Mainzer Aufsätze zur Chronologie der Bronze- und Eisenzeit*. Rudolf Habelt, Bonn.
- ROLLEY, C., 1988. Importations méditerranéennes et repères chronologiques. In: *Les princes celtes et la Méditerranée*. La Documentation Française, Paris, pp. 93-101.
- ROYMANS, N., 1991. Late umfield societies in the Northwest European plain and the expanding networks of the Central European groups. In: N. Roymans & F. Theuvs (eds), *Images of the past-studies on ancient societies in North-Western Europe*. Instituut voor Pre- en Protohistorische Archeologie, Amsterdam, pp. 9-89.
- SANDEN, W.A.B. van der, 1996. Archeologie in Drenthe 1993-1994. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 113, pp. 179-197.
- SANGMEISTER, E., 1992. Ein Grabhügel der Hallstattkultur bei Ewatingen, Kr. Waldschut. *Archäologische Nachrichten aus Baden* 47/48, pp. 27-44.
- SCHLICHT, E., 1964. Ein Grabhügel bei Sprakel, Gemarkung Gross Stavern auf dem Hümming. *Die Kunde* 15, pp. 141-146.
- SCHÜNEMANN, D., 1965. Eine rheinische Bronzesitula auf einem Friedhof der Jastorf-Zeit in Luttum, Kreis Verden (Aller). *Die Kunde* 16, pp. 62-73.
- SCHÜNEMANN, D., 1977. Die vorrömische Eisenzeit im Kreis Verden, VII. Der Urgeschichte des Kreises Verden. *Nachrichten aus Niedersachsens Urgeschichte* 46, pp. 73-76.
- SCHWARTZ, W., 1995. *Die Urgeschichte in Ostfriesland*. Verlag Schuster, Leer.
- SHEFTON, B., 1989. Zum Import und Einfluss mediterraner Güter in Alteuropa. *Kölner Jahrbuch* 22, pp. 207-220.
- SHEFTON, B., 1994. The Waldalgesheim situla: where was it made? In: C. Dobiat (ed.), *Festschrift für Otto-Hermann Frey*. Hitzeroth, Marburg, pp. 183-193.
- SIEVERS, S., 1982. *Die mitteleuropäische Hallstattdolche (= Prähistorische Bronzefunde Abt. VI, 6)*. C.H. Beck, München.
- SIMONS, A., 1987. Archäologischer Nachweis eisenzeitlicher Salzhandels von der Nordseeküste ins Rheinland. *Archäologische Informationen* 10, pp. 8-14.
- SPINDLER, K., 1975. Zum Beginn der hallstattzeitlichen Besiedlung auf der Heuneburg. *Archäologisches Korrespondenzblatt* 5, p. 44.
- SPINDLER, K., 1980. Das Eisenschwert von Möhrendorf, Ldkr. Erlangen-Höchstädt. In: K. Spindler (ed.), *Vorzeit zwischen Main und Donau*. Universitätsbund Erlangen-Neurenberg, Erlangen, pp. 25, 215-218.
- SPROCKHOFF, E., 1959. Pestrupe Bronzen. In: A. von Müller & W. Nagel (eds), *Gandert Festschrift*. Herbert Lehmann, Lichterfelde, etc., pp. 152-153.
- STJERNQUIST, B., 1965. Die Bronzeciste von Pansdorf, Kreis Eutin. *Zeitschrift des Vereins für den Lütbeckischen Geschichte und Altertumskunde* 45, pp. 117-126.
- STJERNQUIST, B., 1967. *Ciste a cordoni (Rippenzisten): Produktion, Funktion, Diffusion*. Rudolf Habelt, Bonn/ Gleerups, Lund.
- STÖCKLI, W.E., 1991. Die Zeitstufe Hallstatt D I und der Beginn der hallstattzeitlichen Besiedlung auf der Heuneburg. *Archäologisches Korrespondenzblatt* 21, pp. 369-381.
- TAAYKE, E., 1993. Een kuil uit de vroege ijzertijd, gevonden in Roden (Dr.). *Paleo-aktueel* 16, pp. 52-56.
- TAAYKE, E., 1996. Die einheimische Keramik der nördlichen Niederlande 600 v.Chr. bis 300 n. Chr. Dissertation Groningen.
- TACKENBERG, K., 1934. *Die Kultur der frühen Eisenzeit (750 vor Christi Geburt bis Christi Geburt) in Mittel- und Westhannover*. August Lax, Hildesheim.
- TACKENBERG, K., 1977. Zur Bronzesitula von Bürstel, Kr. Grafsch. Hoya, Niedersachsen. *Studien zur Sachenforschung* 1, pp. 415-426.
- TOMEDI, G., 1996. Nochmals zur 'Fabel von den Traditionsschwertern'. Weitere Randbemerkungen zu den Schwertergräbern des Südostalpenraumes und zur 'Schwerterchronologie'. In: T. Stöllner & N. Wiesner (eds), *Europa Celtica. Untersuchungen zur Hallstatt- und LaTènekultur*. Marie Leidorf, Espelkamp, pp. 167-188.
- TORBRÜGGE, W., 1991. Die Frühe Hallstattzeit (Ha C) in chronologischen Ansichten und notwendige Randbemerkungen. Teil 1: Bayern und der 'westliche Hallstattkreis'. *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Museums Mainz* 38, pp. 223-463.
- TRÖLTSCHE, E. VON, 1884. *Fundstatistik der vorrömischen Metallzeit in Rheingebiete*. Enke, Stuttgart.
- TUITJER, H.G., 1986. Eine tönerner Rippenziste aus Burgwedel-Thönse, Kr. Hannover. *Archäologisches Korrespondenzblatt* 16, pp. 157-160.
- TUITJER, H.G., 1987. *Hallstattischen Einflüsse in der Nienburger Gruppe (= Veröffentlichungen der urgeschichtlichen Sammlungen des Landesmuseums zu Hannover 32)*. August Lax, Hildesheim.
- VERLINDE, A.D., 1987. Die Gräber und Grabfunde der späten Bronzezeit und frühen Eisenzeit in Overijssel. Dissertation Leiden.
- VERWERS, G.J., 1968. *Het vorstengraf van Meerlo*. Bonnefontenmuseum, Maastricht.
- VERWERS, G.J., 1972. Das Kamps Veld in Haps in Neolithikum, Bronzezeit und Eisenzeit. Dissertation Leiden.
- VIOLLIER, D., 1916. *Les sépultures du second âge du fer sur le plateau Suisse (= Les civilisations primitives de la Suisse, 3: 2)*. Georg, Genève.
- VOSMAER, A., 1760. *Oudheidkundige brieven, bevattende eene verhandeling over de manier van begraven ... door Mr. Joannes van Lier*. Peter van Thol, 's-Gravenhage.
- WAALS, J.D. VAN DER, 1963. Een huisplattegrond uit de Vroege IJzertijd te Een, gem. Norg. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 81, pp. 217-229.
- WARMENBOL, E., 1988. Broken bronzes and burned bones. The transition from Bronze to Iron Age in the Low Countries. *Helinium* 28, pp. 244-270.
- WARMENBOL, E., 1993. Les nécropoles à tombelles de Gedinnen et Louette-Saint-Pierre (Namur) et le groupe 'Mosan' des nécropoles à épées hallstattiennes. *Archaeologia Mosellana* 2, pp. 83-114.
- WATERBOLK, A., 1934. *Havelte. Beschrijving van een interessante en typisch Drentse gemeente*. Van Gorcum, Assen.
- WATERBOLK, H.T., 1957a. Grafheuvelopgravingen in de gemeente Anloo. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 75, pp. 23-34.
- WATERBOLK, H.T., 1957b. Een kringgreppelveld te Wapse. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 75, pp. 42-67.
- WATERBOLK, H.T., 1961. Aardewerk uit de Hallstatt D-periode van Zeijen (Dr.). *Helinium* 1, pp. 137-141.
- WATERBOLK, H.T., 1977. Walled enclosures of the Iron Age in the North of the Netherlands. *Palaeohistoria* 19, pp. 98-172.
- WATERBOLK, H.T., 1985. Archeologie. In: J. Heringa, P. Blok, M.G. Buist & H.T. Waterbolk (eds), *Geschiedenis van Drenthe*. Boom, Meppel, etc., pp. 61-76.
- WATERBOLK, H.T., 1990. Zeventig jaar archeologisch nederzettingsonderzoek in Drenthe. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 107, pp. 20-23.

- WESTENDORP, N., 1819. Eene voorlezing over de oude grafheuvelen, met betrekking tot Drenthe. *Antiquiteiten* 1, pp. 71-85.
- WILHELMI, K., 1975. Neue bronzezeitliche Langgräben in Westfalen. *Westfälische Forschungen* 27, pp. 47-66.
- WILHELMI, K., 1976. *Der Kreisgraben- und Brandgräberfriedhof Lengerich-Wechte (Kreis Stuttgart) 1970-1973*. Aschendorff, Münster.
- WILLEMS, W.J.H. & W. GROENMAN-VAN WAATERINGE, 1988. Een rijk graf uit de Vroege IJzertijd te Horst-Hegelsom. In: P.A.M. Geurts (red.), *Horster historieën 2: Van heren en gemeentenaren*. Stichting Het Gelders Overkwartier, Horst, pp. 13-30.
- ZEIST, W. VAN, 1974. Palaeobotanical studies in the coastal area. *Palaeohistoria* 16, pp. 223-371.
- ZEIST, W. VAN, T.C. VAN HOORN, S. BOTTEMA & H. WOLDRING, 1976. An agricultural experiment in the unprotected salt marsh. *Palaeohistoria* 18, pp. 111-153.
- ZÜRN, H., 1942. Zur Chronologie der späten Hallstattzeit. *Germania* 26, pp. 116-124.
- ZÜRN, H., 1952. Zum Übergang von Späthallstatt zu LaTène A in südwestdeutschen Raum. *Germania* 30, pp. 38-45.